

Lunds Universitet

Juridiska fakulteten

Uppsats för juris kandidatexamen

i ämnet: Rättshistoria.

Examensarbete.

Hösten och årskiftet 1999 – 2000.

Handledare: Lektor, juris doktor Christian Häthén
Jur. Stud., Thomas Ekelund, V.D.M. Teol. & Fil. kand.

*Med tack till min familj, för
tålamod och stöd under
min studietid!
Min fru Katrin och
våra barn, Rebecka, Olof
och Erik.*

Mandat om Kyrckioplicht af Öhrebro den 28 Maji
Anno 1586.

Wij CARL med Gudz Nåde/ Sveriges Rikes Arffurste/ Hertig till Sudermanland / Nerike och Wermland etc. Gïöre witterligt / at Öß är i klagewijs tillkenne gifwit af them som wij hafwa betrodde och sticket till Kyrckiones förmån uti Wårt Furstendöme / huruledes Häffmän och Knechter som lifwet förwårdat hafwa / och af Öß blifwaber nådde / så och andre som med uppenbare laster och misgiärningar befundne blifwa / icke willia lyda Capitelis Stemmo / eller gifwa sig under Kyrckiones tilbörliche plicht ; Men förackta sådant / menandes at när saken är hoos Öß/ såsom Werdzlig öfwerhet / försonat / så skall hon och wåra med Gud och hans H. Församling aldeles förlijct. Så effter sådana förargelse och motwillighet är Gud Allmechtig misghelig / och hoos mången Christen förargelig / och bör ingalunde wåra lidna eller ostraffat ; Såsom Wij thet och icke häller wele / eller på Wårt Furstl. Embetes wågna / kunne lida af någon Wår Undersåtere eller Dienare / hög eller låg. Therefore till at affkassa sådane Öhörsamhet och tresthet / biude och alswarligen befalle Wij/ Wåre Befalningsmän/ Fougder/ Ryttmestare/ Knechte/ Höfwißmän och andre / som för wåre skuld wele och skola gïöra och låta/ at när the blifwa af the Gode Mån / som af Öß tillickade och betrodde äre till Kyrckiones förmån uti Wårt Furstendöme/ besökte / och om någors motwillighet i sådana måtto eller fall / tilliänna aifwit : Så skole förenämde Wåre Befalningsmän alle förplichtade wåra / at gïöra Kyrckiones betrodde Tilspnes Mån / hielp och bijsånd / att tilbörlich Kyrckioplicht må hafwa sin Christ. och rättta framgång utan någon Persohns anseende. Och then thet motwilleligen emotstår / och icke will wåra under Kyrckiones lydno och plicht / sedan honom är lifwet eller hans misgiärning af Öß benådat ; Så skall Saken oprepas / och sedan straffas uthan alla Nåde / effter som brotten äro till / och tilförende för rättte affagde/ hwilke Öß skall af Kyrckiones Förmån oförsummeligen tilliänna gifwas. Ther hwar och en må wetta sig fullkomligen effterrätta. etc.

R. Carls Mandat om Kyrckiopl. af åhr 1586.

Kyrkotukten i Sverige under reformationstiden, omkring åren 1520 till 1608.

Hertig Karl – Karl IX

(Bilden en kopia från 1600 talet efter ett försvunnet original, Gripsholms slott.)

Universitet, fakultet, examensnivå, ämnesområde.....	
.....och tiden för arbetet samt handledare och uppsatsförfattare.....	1
Personligt.....	2
Hertig Karls – Karl IX:s Mandat om Kyrkoplicht af Öhrebro Anno 1586.....	3
Uppsatsens ämne samt bild på hertig Karl – Karl IX.....	4
Innehållsförteckning.....	5
FÖRKORTNINGAR OCH ANNAT:.....	6
1 INTRODUKTION.....	7
1.1 EXEMPEL PÅ KYRKOTUKT.....	7
1.2 TEMATISK INTRODUKTION.....	8
2 INLEDNING.....	9
2.1 KYRKOTUKT.....	9
2.2 PROBLEM OCH FRÅGOR.....	9
2.3 MATERIAL OCH FORSKNING.....	10
2.4 METOD OCH AVGRÄNSNING.....	10
2.5 DISPOSITION.....	11
3 BAKGRUND.....	13
3.1 KYRKO Historisk BAKGRUND T O M MARTIN LUTHER.....	13
3.2 RÄTTHISTORISK BAKGRUND.....	18
4 REFORMATIONEN OCH REGENTERNA.....	21
4.1 GUSTAV VASA.....	21
4.2 VÄSTERÅS.....	21
4.3 GEORG NORMAN.....	23
4.4 PENITENTIARIUS PUBLICUS.....	23
4.5 ERIK XIV.....	24
4.6 JOHAN III.....	25
4.7 HERTIG KARL – KARL IX.....	26
4.8 SAMMANFATTNING.....	27
5 RÄTTSKÄLLOR AV OLIKA SLAG.....	30
5.1 NÅGRA RELEVANTA KYRKOTUKTSSTADGAR.....	30
5.1.1 <i>Additamenta om saköre och straff vid brott.....</i>	30
5.1.2 <i>Kyrkobalken framför allt.....</i>	31
5.1.3 <i>Västerås Stadga om Handel 1528 och Petris `ärelöshetsbegrepp´ 1538.....</i>	33
5.1.4 <i>Gustafs Stadga 1554 om Kyrkiofred... och Acta Ecclesiastica constituta... ..</i>	35
5.1.5 <i>Patent om Högmåls Saker... ..</i>	35
5.1.6 <i>Mandat om Kyrckioplicht af Öhrebro... ..</i>	36
5.2 FUNDERINGAR KRING KYRKOTUKT OCH SKAMSTRAFF UNDER MEDELTIDEN.....	36
6 KYRKOORDNINGEN FRAM TILL 1571.....	41
6.1 KYRKOTUKTEN, NYSKAPANDE LAGSTIFTNING FRAM TILL 1571 ÅRS KYRKOORDNING.....	41
6.2 KORT OM TILLKOMSTEN AV KO 1571.....	43
6.3 KYRKOTUKTEN I KO 1571 OCH JOHAN III:S KYRKOTUKTSPOLITIK.....	44
6.4 “TIMELIG KYRKIONEPST”.....	50

1 Introduktion.

1.1 Exempel på kyrkotukt.

I mitt material finns en redogörelse från en rättegång i Uppsala, där superintendenten Georg Norman deltog, då en 14-årig pojke 1541 dömdes för tidelagsbrott¹ (*bilden*)². Han benådades och fick böter och ålades att fyra gånger om året stå framför kyrkdörren i Uppsala och slita ris. Ur samma material läser vi om ett

häradsting i Slättbo i Småland, som år 1550 dömde elva bönder för mened till böter och de ålades att dessutom ta skrift och slita ris.³

Det tredje exemplet hämtar jag från ärkebiskop Abrahams räfst 1596. Det var Jöns Iwarson i Folkahylta, utanför Kalmar, som "hafwer gjort 3 hoor och intedh böött", medan hans hustru ännu levde och "eij tagit skrift". Han hade dragit runt i nejden och tjänat här och där och tagit sig en annan hustru "ythi Arby socken" och sedan åter flyttat till Moretorp. Där hade han byggt sig en stuga i skogen och stulit och "bedref hoor 4 gången på nytt". Jöns ska åter få "tiäna för sin sack, hafwer eij heller tagit skrift". Och beslutet blev: "huad dhe 4 fachtige hoor belanger, skal och skiutes till öfwerhetens dom, och efter hans hustru begärade *diuortium*,⁴ skedde sådant."⁵

Ja, flera exempel kommer att lyftas fram i detta arbete. I materialstudiet märker man återkommande, att avgränsningsfrågorna för kyrkan och staten måste ha varit avsevärda, huruvida nu målen skulle föras till de andliga eller världsliga domstolarna. Regleringen av detta var nämligen ofta utformad så, att både den andliga och den världsliga rätten skulle och kunde agera och delta i handläggningen.

Om man därför ska lyfta fram exempel på kyrkotukt, så finns, vad beträffar den i sammanhanget mycket grundläggande *uppenbara skriften*⁶ ett outtömligt material. I

¹ Sexuellt umgänge med djur.

² Bilden vid texten föreställer en avrättning för tidelagsbrott, levande begravning, ur I. Bratts bok, Glimtar ur 600 års kriminalhistoria, s. 22. Även djuret begravdes levande. Beträffande tidelagsbrott se J.E. Almquist, Tidelagsbrottet, 1926.

³ Av G. Berg, ur Bidrag till den inre stadsförvaltningens historia (1893), s. 85.

⁴ Skilsmässa.

⁵ Ur Ärkebiskop Abrahams Räfst, efter originalakterna, utg. av O. Holmström, 1901, s. 10.

⁶ *Uppenbar skrift* (ett mycket viktigt *initialskede* till efterföljande kyrkotukt/straff eller annan botplikt) tillgick så, att syndaren högt och tydligt bekände sina synder inför Gud och församlingen i kyrkan, begärde nåd och förlikning med dem och lovade bättra sig. Återfinns i Den svenska kyrkoordningen 1571. Utg. av S. Kjällerström, Lund 1971, s. 75. Den latinska benämningen heter: Penitentiam publicam.

samband med reformationstiden i Sverige ville man både fjärma sig från den kanoniska rätten och behålla vissa sedvänjor. I Västeråsordinantian 1527 står, att den uppenbara plikten ska bibehållas eller som det uttryckes: "sättas så här efter som här till dags".⁷ Senare i sin kommentar efter en annan Västeråsordinantia (1533), skrev Laurentius Petri att den uppenbara skriften och plikten bibehållits, för att den som begått en svår synd "skall blygas, falla till föga och bättra sig...".⁸ Till den uppenbara skriften hörde också penningböter enligt samma ordinantia. Men böterna i samband med den uppenbara plikten kunde ersättas av risslitning,⁹ om man inte kunde betala. Om detta stadgar Gustav Vasa och rådet 1540 och denna bestraffningsform, tillsammans med den uppenbara skriften, skulle användas mot dem som bannar eller slår sina föräldrar¹⁰ (att synda mot det fjärde budordet). Kyrkotukten utdömdes alltså av en världslig överhet och år 1544, i en ny ordinantia vid riksdagen i Västerås, skulle även horkarlar, mandråpare, menedare "och andre ogärningsmän" ta avlösning av prosten, slita ris och utestängas från församlingen.¹¹

1.2 Tematisk introduktion.

En övergripande problemställning i frågan om kyrkotukten i allmänhet och för undersökningsperioden i synnerhet har varit, huruvida man kan *skilja* kyrklig disciplinär rätt och världslig disciplinär rätt åt? Var dessa två disciplinärrätter – två jurisdiktioner?

Jag ska bli försöka visa att den disciplinära kyrkotukten med sin andliga jurisdiktion ytterst handlade om *hela* församlingens väl och ve såsom en *helhet*, (ja, t o m om hela rikets väl och ve) trots att det var *en enda* person som syndade. Gruppen av människor som utgjorde en församling, kan man även bildligt benämna som en kropp och om något var fel i kroppen, påverkades hela kroppen dvs `församlingen`. Det handlade också mycket om moral, om etik och om hur kyrkans män ansåg att man borde leva enligt kyrkliga normer. Man ville åstadkomma en `ren` eller om uttrycket tillåts, en syndfri `kropp`, annars kunde Gud straffa alla människorna i församlingen.

Den världsliga disciplinära rätten handlade däremot primärt *inte* om *kollektiv* korrektion trots att det även där i regel bara var fråga om en enda som gjort något brottsligt, utan där handlade det om ett direkt utpekande av *en* brottsling, som skulle bestraffas.

Visserligen talades redan på den tiden i termer liknande vår generalprevention, men i den världsliga rätten gällde den hårda straffmätningen som hotfull avskräckning för allmänheten, och i kyrkliga sammanhang mötte man därutöver ett något annorlunda uttryckssätt, som man kan stöta på då och då än idag, nämligen: det kan tjäna andra till varnagel.

⁷ Västerås ordinantia 1527 under Den uppenbara skriften. Den svenska kyrkoordningen, 1571. S. Kjöllström, 1971.

⁸ P. E. Thyselius 1-2, 1841-45, Handlingar rörande Sveriges inre förhållanden...(1841), s. 87.

⁹ Man kunde få slita ris, dvs bli pryglad (hudskruken), vid exempelvis otuktetsbrott, utanför *varje* kyrka i sitt hemstift. Kristoffers landslag. Högmälisbalken XIV, i Additamenta I.

¹⁰ Ur Kongl. Förordningar, Bref och Resolutioner, s.12. Utg. av J. Schmedeman, 1706 (– Förordningen påbjuder även fasta).

¹¹ Svenska riksdagsakter I s. 391.

2 Inledning.

2.1 Kyrkotukt.

Kyrkotukt är ett gammalt begrepp, som väl de flesta har stött på. Om inte, så väcker det i alla fall en del känslor och tankar. Tukt och kyrkotukt smakar ordning, reda och bestraffning och man reflekterar på kyrkans maktställning vis à vis den enskilde. Kyrkan och kyrkans makthavare styrde och ställde med människor, som inte höll sig inom de av kyrkan uppsatta reglerna. Kyrkotukten har Bibeln, som sin huvudsakliga inspirationskälla¹² och har därifrån vidareutvecklats i det romersk-katolska och kanoniska regelskapandet. Det är alltså från Bibeln, som sedermera de kanoniska och sekulära regelkomplexen växer fram, huvudsakligen inom de olika straffrättskulturena, men även i vardagliga sociala etiskt relaterade umgängesregler och normer.

2.2 Problem och frågor.

Frågorna inför uppgiften är många, en del besvaras och en del förblir obesvarade. Den självklart väsentligaste frågan har varit om man kan särskilja kyrklig disciplinär rätt från världslig disciplinär rätt. Hur har detta kommit till uttryck i lagstiftningen och vem eller vilka har det berört. Har det gällt en enhet (ett helt rike?) med människor eller har det enbart gällt en enskild? Andra stora frågor har givetvis också uppstått under arbetets gång. Några, bland många, var: Hur kom den att utvecklas? Vem initierade den, vem exekverade den? Varför blev kyrkotukten inte något gott för människorna? Varför en kyrkotukt, som, kan det tyckas, hamnade i en uppenbar ondskefullhet, i hämndlystnad; med våld och illvilja, med omänskligt förnedrande straff och med social utslagenhet för de drabbade och med en liten chans till upprättelse. Och när det förekom upprättelse, behövde man då låta denna upprättelse bli en offentlig föreställning, en show?

Det nytestamentliga ordet: "Allt vad ni vill att människorna ska göra för er, det ska också göra för dem",¹³ tycks inte ha fungerat, varken i de kanoniska eller i de världsliga reglerna, utan det verkade vara vedergällningen, som gällde i stort. Visserligen talades om bot och bättring på olika sätt, men offentliga straff, både världsliga och kyrkliga, förorsakade endast försämring för de utsatta och blev mångas undergång.

Få gånger lyfts intentionerna om förbättring, om omsorg och en god och positiv människosyn fram, utom möjligen i nådeinstitutet, men t o m där, var nåden kopplad till offentlig botgöring, som risslitning, hudstrykning, uppenbar skrift, böter och botvandringar/pilgrimsresor.

Vi kommer att få se en del av detta i uppsatsen.

¹² Ordet kyrkotukt förekommer inte i Bibeln, däremot tukt resp. otukt.

¹³ Matteusev. 7:12.

2.3 Material och forskning.

Redan av ämnesvalet 'Kyrkotukten' kan man utgå från att mycket av forskningen och litteraturen kring kyrkotukten, kan sökas och finnas i de teologiska och kyrkliga skrifterna och inte minst från Bibeln själv. Det är framför allt från den källan, som man kan få kunskap om de etiska och sociala reglerna, vilka kom att påverka vårt samhälle och kanske också se männen som utnyttjade dessa regler.

Därutöver finner man i den teologiska litteraturen flera mer eller mindre välkända forskare, som behandlat kyrkotukten utifrån olika infallsvinklar. För det första gäller det forskare som tagit upp frågor om den andliga jurisdiktionen - den andliga domsrätten, alltså en jämförande belysning av den kyrkliga och kanoniska partikulärrätten gentemot den världsliga. Forskarna har med exempel visat att kyrkotukten haft ett stort genomslag i samhället, i församlingen och för den enskilde. För det andra ger forskningen också vid handen, att det inte varit fråga om någon demokratisk normgivning. De enväldiga regenterna och de dominerande prästerskapet, främst de ledande biskoparna, har självständigt och/eller i samråd, sinsemellan bestämt kyrkotuktens omfång. Den romersk-katolska kanoniska rättsbildningen har haft stort genomslag på kyrkans dominerande ställning och makt under perioden. Övergången från katolicism – reformation, till protestantismen eller lutherdomen, skedde som ett led i regenternas, men också i kyrkans strävanden, att få mera makt och befogenheter till sig själva.

Materialet, dvs den redovisade litteraturen för tidsperioden, som behandlar flertalet citerade lagtexter och dito mandat, uppvisar både en social och en juridisk proveniens. Lagar, olika stadgar och mandat, men även regler enligt sedvanerättsliga traditioner från kyrkans medeltid, dominerar framställningen. Någon utblick till världsliga skamstraff har gjorts med utgångspunkten, att de kunnat kopplas till kyrklig domsrätt.

Överhuvudtaget har det varit svårt, att man inte helt klart har kunnat urskilja två disciplinärätter, nämligen; den romerska – kanoniska – katolska jurisdiktionen och den världsliga. Likväl finns skillnaden där. Vid studiet av materialet har jag ofta tänkt på hur sammanvävda de förefaller ha varit. Och det är kanske i symbiosen, som man bäst förstår vad kyrkotukten var och vad den innebar för den enskilde, för församlingen och för riket.

2.4 Metod och avgränsning.

Problemställning och frågor inför uppgiften har därför framför allt varit, hur man ska kunna begränsa sig inför den enorma materialtillgången som finns. Och som jag kan se det, så vill jag lyfta fram det, som jag anser vara viktigt. Därmed hoppas jag att både i litteraturomfånget och med avgränsningen kunna förmedla något till läsaren. Mina subjektiva åsikter förekommer, även om jag objektivt tänker lyfta fram idéerna angående kyrkotukten från personer, från regelverk och liknande, ur materialet. Avgränsningen kommer därför att framgå av uppsatsens delrubriker och innehåll enligt nedan. Därvid kommer jag huvudsakligen att behandla texter och material, som har klar kyrklig inriktning och som dessutom övervägande varit gällande lag

Metoden i framställningen kommer därför att grundas dels på stadgar, kyrkliga

mandat och lagar samt förslag till sådana. I den mån jag refererar till s k världslig lag och sedvana, gör jag det i förklarande och jämförande syfte. Detta gäller då exempelvis järnslagningen, fredlöse- och biltogsbegreppen, de senare då i jämförelse med bannlysningen.

2.5 Disposition.

Med föreliggande uppsats kapitel **1; Introduktion**, ges några exempel på kyrkotukt och kanske också en antydning om vad *kyrkotukten* handlade om på 1500-talet. Ett genomgående problemkomplex beträffande den *tematiska introduktionen* är, huruvida kyrkotukten under undersökningsperioden kan särskiljas från den världsliga disciplinära rätten. Den bakomliggande frågan är om den andliga disciplinära jurisdiktionen gäller åtgärder mot en enskild individ eller om det egentligen är kyrkotukt mot *enheten* = församlingen.

I kapitlet **2; Inledningen**, begreppsbestäms *kyrkotukten* och jag hänvisar till Bibeln som ursprungs- och 'inspirations'-källa. *Problem och frågor* i och kring arbetet är legio. En del kan besvaras och andra ger möjlighet till eftertanke. Efter genomgång och genomläsning av litteraturen, undrar jag själv varför det blev som det blev med kyrkotukten. Varför utformades den till ett så ont och omänskligt regelskapande? Egentligen var den tänkt som något gott för församlingen, för individen och för samhället. Jesusordet: "Allt vad ni vill att människorna ska göra mot er, det ska ni också göra mot dem",¹⁴ blev tyvärr inte vägledande eller normerande för kyrkan eller för hennes representanter, inkluderat regenterna under undersökningsperioden.

Underlaget för uppsatsen är litteraturstudier av *material*, lagar, mandat och olika *forskares* undersökningar och deras kommentarer. Därigenom har jag blivit varse, att det finns en till synes outtömlig källa av litteratur i ämnet kyrkotukt. *Avgränsning* har därför varit en *metod* i arbetets fortgång. Subjektiva åsikter menar jag vara viktiga och eftersom jag själv är ordinerad präst i Svenska Kyrkan, känns ämnet kyrkotukt angeläget att få tycka till om och det har jag tillåtit mig själv att göra på flera ställen i uppsatsen.

Ser man sedan min juristutbildning i ljuset av eller parallellt med filosofiska, teologiska och prästerliga examina och aktiv tjänst som präst, kanske mitt tyckande kan vara värt att notera. Men den objektiva belysningen av ämnet grundas utifrån den presenterade litteraturförteckningen och avgränsningen utformas enligt presenterade kapitel och delrubrikerna där.

Uppsatsen är upplagd så, att efter denna *disposition* börjar kapitel **3; Bakgrund**, där jag presenterar en *kyrkohistorisk bakgrund t o m Martin Luther*. Denna del innehåller en översiktlig, men likväl en preciserad framställning av den kyrkorättsliga jurisdiktionen. Därpå följer en världslig *rättshistorisk* översikt eller *bakgrund*, främst koncentrerad till svensk landskapsrätt.

¹⁴ Matt. Ev. 7:12.

Kapitlet **4; Reformationen och regenterna**, skrivs med tanke på regenternas del i kyrkotukten under perioden. I kapitlet berörs dessutom några viktiga *Västerås*beslut, som kom att vara avgörande för reformationen över huvud taget. Några viktiga personer, förutom regenterna nämns, bl a bröderna Petri, Laurentius Andrae och *Georg Norman* och detta gör jag, eftersom de kom att få ett avgörande inflytande på kyrkotuktens utformning. Ett specialämbete, *penitentiarius publicus*, förklaras och en *sammanfattning* får därefter samla upp det hitintills skrivna.

I kapitlet **5; Rättskällor av olika slag**, presenteras *några relevanta kyrkotuktstadgar*, *Addimenta* från Kristoffers landslag, följt av en delrubrik om *kyrkobalken*. Därefter behandlas *Gustav Vasas stadga om Handel 1528* och *Petris `ärelöshetsbegrepp` 1538*.

Stadgan 1554 om Kyrkofred och *Acta Ecclesiastica* tas upp som exempel på kravet om offentlig avbön, om någon vanhelgat kyrkorummet eller om man bråkat på kyrkogården.

Följande *Patent om Högmåls Saker* (Erik XIV) och hertig Karls *Mandat om Kyrckioplicht* vill visa på den alltmer hårdnande tendensen till mosaiska straffsatser.

Med *funderingar kring kyrkotukt och skamstraff under medeltiden* får vi, enligt mitt tycke en välbehövlig mindre exkurs av en blandad framställning av både världslig och kyrklig förankrad rätt.

Med kapitlet **6; Kyrkoordningen fram till 1571**, försöker jag visa på ursprunget till *lagstiftningen*, som blev klar med färdigställandet och antagandet av *1571 års Kyrkoordning*. Tillkomstprocessen skedde som en följd av intresset för en översyn av de gamla landskaps- och stadslagarna och kyrkobalken. I förslagen till ny kyrkoordning önskade man allmänt och framför allt från kyrkligt håll en utvidgning av kyrkotuktstadgandena, men avgränsningen fastställdes genom *tillkomsten av KO 1571*.

Johan III gjorde sina rekatoliceringsförsök bl a med sin *Nova Ordinantia 1575*, men trots sin *politik* för den katolska kyrkan blev KO 1571 den bestående kyrkoordningen.

Under kapitlets delrubrik "*Timelig kyrkionepst*" föreligger en specialredogörelse om ämnet *`Om uppenbar skrift`*. Skillnaden mellan den katolska synen på skrift och bot av olika slag markeras där, utifrån den evangeliska tolkningen om varför den svenska kyrkan valde att behålla kyrkotukten. Frågan gällde bl a fastan och avhållsamheten som botinstrument och motiveringarna kring detta. Laurentius Petri förklarar själv varför kyrkan valde att behålla den uppenbara skriften.

Med *en sammanfattning om indragningen av den andliga jurisdiktionen* vill jag visa, att hertig Karl – Karl IX var den av århundradets regenter, som ivrigast och i praktiken och genom lagstiftning fråntog kyrkan hennes andliga juridiska kompetens. Den reformatoriska principen, att det andliga regementet skulle utövas genom ordet och inte genom yttre maktmedel blev konsekvent genomförd av hertig Karl utom när han gav en fullmakt åt ärkebiskopen Abraham Angermannus att hålla räfst i hela riket. Men likväl kan man se, i delrubrikens framställning, att kung Karl IX med sin *`Guds och Sveriges lag och Appendix` 1608*, ändå lät de reformatoriska tankarna om de två regementenas uppgifter slå igenom fullt ut. Kyrkan skötte sitt genom ordet och världen sitt med svärdet.

Kapitlet **7; Räfsten**, behandlar så en specialfullmakt, som hertig Karl gav *ärkebiskopen Abraham*. Hans uppgift blev att hålla en räfst i kyrkan, mot felande församlingsbor och präster och redogörelserna för ett flertal citerade räfstdomar talar för sig själva – likaså mina kommentarer. Kapitlet avslutas med några funderingar kring ramtexten för kyrkotukten, som jag tar upp i kapitlet 3, delrubrik 3.1., om kyrkotuktens ursprung¹⁵ samt följdfrågan från aposteln Petrus, hur många gånger man ska förlåta en syndare.¹⁶

Avslutningen kapitel **8**, innehåller en *analys* och en *kommentar*, som tar fram två stora regelkomplex, vilka kan anses viktiga och förklarande för förståelsen av kyrkotukten: världslig disciplinär rätt och andlig partikulär jurisdiktion. Konflikten i mötet dem emellan berörs men även ett försök till att förklara - varför kyrkotukten fick en sådan stor plats i samhället - göres. Kommentaren framhåller den fromma önskan om vad kyrkotukten skulle kunna ha varit men inte blev. Jag tar exvis upp utslagsmekanismerna i de sociala samspelet, exkommunikation, förbättringsinstitutet – penitentiariens uppdrag men också nådeinstitutet i relation till vissa brotts svårighetsgrad.

Efter litteraturförteckningen och kompletterande källor har jag gjort en **Efterskrift**, som handlar om kyrkvårdsinstitutet i kyrkan. Även om detta ämbete eller institut kanske bara delvis handlar om församlings(rättsliga) och dito uppdrag, har likväl kyrkvårdarnas uppgifter varit väsentliga för en kyrka i funktion. *En* avgörande faktor för att ta med ett litet grand kring kyrkvårdarna i en efterskrift, har varit orden från Matteus evangeliums 18:e kap, där det talas om hur församlingsföreståndaren (dvs prästen) skulle ta med sig en, två eller tre vittnen, om en tredskande församlingsbo inte lyssnade på honom efter ett första enskilt samtal. (Det står utförligt om denna kyrkotukt i uppsatsens 3:e kap. 3.1.) Vidare hade kyrkvårdarna också en del rent ekonomiska och rättsliga befogenheter, t ex rätten att ta pant hos församlingsbo för skulder till kyrkan vid exvis uteblivet dagsverke i sockenkyrkan.

Bilderna och porträtten i uppsatsen har jag lagt in för att om möjligt ge en anknytning till tidsperioden och till några av männen bakom besluten.

3 Bakgrund.

3.1 Kyrkohistorisk bakgrund t o m Martin Luther.

Från och med kyrkomötet i Nicea år 325, då kristendomen kan sägas ha blivit statsreligion i det romerska riket, hade kyrkan en oerhörd maktposition, som fick ett stort genomslag i hela samhället, från statsförvaltningen till den enskildes privatliv. Och eftersom kyrkans ställning kom att bli starkare allteftersom århundradena gick, blev

¹⁵ Matt. ev. Kap. 18:15-18.

¹⁶ Matt. ev. Kap. 18:21-22.

följden även den, att hon kom att påverka de sekulära regelverken i så gott som hela Europa, inklusive Skandinavien. Kyrkans rätt utkristalliserades till en kanonisk rätt och blev vägledande (givetvis först och främst inom kyrkan), men hennes idéer och moral-etiska codex kom även att fullt ut gälla också den världsliga, sekulära rätten. Vi kan se influenser från kyrkans regelskapande i straff-, äktenskaps- och arvsrätten långt in i vår tid. Men det är ett annat ämnesområde.

Med kyrkotukt menar man, hur man ska förfara med församlingsmedlemmar, som på ena eller andra sättet har felat eller ”har gjort ... någon orätt”, som orden lyder, både mot kyrkans regler och mot de andra församlingsmedlemmarna. Kyrkotuktsanvisningar, ordningsregler och anvisningar för livsföring¹⁷ finns på flera ställen i Nya Testamentet och självfallet också i Gamla Testamentet.

Nya Testamentets apostel Paulus kommer med ett flertal sådana anvisningar, när han skriver till de olika församlingarna i Mindre Asien. Patriaken Mose i Gamla Testamentet har helt klart också en förmedlande särställning, i ett direkt regelskapande, när han förmedlar ’Uppdragsgivarens’ (dvs Guds) tio budord till Israels barn i öknen vid foten av berget Sinai; dekalogen eller dekalogerna.¹⁸ Denna lag (eller lagar) brukar man hänvisa till som de mosaiska eller teokratiska. Men sådana regler och lagar finns även på en mängd andra ställen i Bibeln.

Men kyrkotuktens ursprung möter vi först och främst i Jesu undervisning. Reglerna om hur man ska förfara med en ”broder som har gjort ... någon orätt”¹⁹ finns i Nya Testamentet, i Matteus evangeliums 18:e kapitel, verserna 15 t o m 18. Jag citerar verserna i sin helhet, eftersom dessa, enligt mitt förmenande, utgör den egentliga ramen för kyrkotukten: ” *Om din broder har gjort dig någon orätt, så gå och ställ honom till svars i enrum. Lyssnar han på dig, har du vunnit tillbaka din broder* (vers 15). *Men om han inte vill lyssna, ta då med dig en eller två till, för på två eller tre vittnesmål skall varje sak avgöras* (vers 16). *Om han vägrar lyssna på dem, så tala om det för församlingen. Vill han inte lyssna på församlingen heller, betrakta honom då som en hedning eller en tullindrivare* (vers 17). *Sannerligen, allt ni binder på jorden skall vara bundet i himlen, och allt ni löser på jorden skall vara löst i himlen* (vers 18).”

¹⁷ Exempel från Nya Testamentet: Paulus brev till romarna, kap 13:13 “Låt oss leva värdigt,...inte med festande och drickande, inte med otukt och orgier, inte med strider och avund”. Även på 1571 års kyrkoordningens första sida finns en uppmaning till ordning från Paulus: “*Låter all ting ährliga och skickeliga tilgå*”, 1 Cor. 14.; alltså, från hans *1:a brev till Korinthierna*, 14:40, där det på modernare svenska står: “*Låt allt ske värdigt och med ordning*”.

Exempel från Gamla Test.: kung Salomo i Ordspråksboken, kap 19: 1, 20 och 22. “Bättre är en ostrafflig man som vandrar i ostrafflighet än en man som har falska läppar och därtill är en dåre (vers 1). Hör råd och ta emot tuktan, för att du för framtiden må bli vis (vers 20). Efter en människas goda vilja räknas hennes barmhärtighet, och en fattig man är bättre än en som ljuger (ver 22).”

¹⁸ Dekalogen (=tio, dvs buden) finns på två ställen i Gamla test.: 2 Mosebok. kap. 20 och 5 Mosebok. kap. 5. Översättningarna på resp. ställen är nästan identiska. Avvikelserna är inte intressanta i detta sammanhang.

¹⁹ I Matteusevangeliet, kap. 18: 15. Att göra någon “orätt” kan också skrivas enligt en äldre översättning; att “försynda sig eller synda” mot någon. Jag har här valt den nyare översättningen, i stället för variationerna på grund verbet synda.

Eftersom det under urkyrkans och medeltidskyrkans tid främst var prästerskapets, dvs ytterst påvens prerogativ att tolka Bibelns budskap och regler, blev också tolkningsföreträdet den (ibland godtyckliga) grund, som kyrkans ledare på grund av sin maktställning kom att utnyttja, för att utforma tilläggsregler för egna syften; ett tänjbart tolkningsföreträde på bibelordet - en kyrkornas *carte blanche*? Jag tänker bl a på avlatshandeln (möjligheten att *köpa* sig absolution och också då, att undgå kyrkotukt), som finansierade en del av byggkostnaderna av nuvarande Peterskyrkan i Rom. Men denna affärsverksamhet, i det här fallet med lösenyckeln som förevändning och med tillägg av en kyrklig prislista ("*allt ni löser på jorden skall vara löst i himlen*" – se citat stycket ovan, vers 18), var helt främmande för det nytestamentliga budskapet om att människan får allt `gratis`, dvs av nåd.

Avlatshandeln var ett, bland flera påvliga (kyrkliga) dekret, som fick dem, som vi nu kallar reformatorerna, att göra gemensam sak mot kyrkans maktmissbruk.

Matteuscitatet ovan borde vara mycket grundläggande för kyrkans handläggning av kyrkotukten. Jesusorden visar på en klart själavårdande och omsorgsfull inställning mot den enskilde. Citatet speglar ett människovårdande intresse av att ställa allt tillrätta. Hjälp, tillrättavinsning och vägledning synes här vara viktiga uttalade ord, såväl som kravet, att svara för vad man gjort; först, inför en enda (i regel församlingsföreståndaren), och sedan i vittnens närvaro, om första tillsägelsen inte hjälpte. Den tredje gången påvisas "orätten" genom att hela församlingen fick ta del av den. Och denna sista gång var villkorad till en uteslutning ur församlingsgemenskapen, såvida ingen bättring skedde. Uteslutningen innebar att man inte längre fick ta del av kyrkans tjänster. Framför allt gällde detta nattvardsförbud och att inte bli begravd i vigd jord.

Innebörden i citatet visar på en rent själavårdande åtgärd för att *upprätta* den som gjort orätt (*Lyssnar han på dig, har du vunnit tillbaka din broder*, vers 15). Men om förmaningarna inte hjälpte första och andra gången, så sattes den, som var föremål för kyrkotukt, i bann. Han blev utesluten ur församlingen (...*betrakta honom då som en hedning eller tullindrivare*, vers 17).

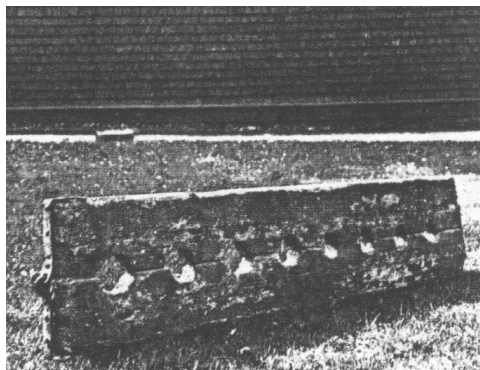
Exkommunikationen, bannlysningen²⁰ var ett fruktansvärt vapen i kyrkans hand. Om man var satt i bann, så var man socialt och delvis materiellt utesluten från mänsklig gemenskap (familjen undantagen), men det värsta var, att man inte längre hade rätt till

²⁰ 1571 års kyrkoordning, s. 81 ff. S. Kjellerström. Att bli satt i bann, innebar att man bands i sina synder (dvs *bindenyckeln*); folk fick då inte handla eller umgås med den bannlyste. Den bannlyste fick dock vara med under predikan i kyrkan, men fick gå ut under nattvardsgången. Blev det så ingen bättring efter ett år, så skulle saken överlämnas till världslig rätt. På s. 84 i nämnda källa, finns en "*Forma excommunicandi*", alltså en *bannlysningsformel*, som prästen kunde och skulle uttala i hela församlingens närvaro: "Efter thet N. (dvs notatur nomen=nämnamnet) haffuer gjort een sådana ogerning, som är vppenbar N. och ther medh vthi vår Församling så stoor förargelse åstad kommet, Ther til medh är han ock nu nogsambliga förmanat, och biuder likwel ingen bättring til, vthan tredskas och föracktar bådhe Gud oc menniskior, är för then skul ytterligare ingen orsaak huarföre honom skulle lenger skonat warda, Ty sätter iag ock honom nu, effter Herrans Jesu Christi befalning och betrodda fulmacht, j Bann, skiliandes honom ifrå then helga Christeliga Kyrkios deelachtighet, och bindandes honom j hans synd, til thes han sigh besinnar, ödmiukar, bekenner och bättring tilbiudher".

kyrkans tjänster. Man var en utstött. Tillståndet kan närmast liknas vid fredlöse- och biltogsbegreppen under landskapslagarnas tid. Man trodde att man hamnade i helvetet. Skärseldens `pedagogiska` rening före himmelfärden, skulle i stället fortgå i evighet. Detta, ska vi komma ihåg, var något påtagligt och reellt för medeltidsmänniskan och inte ett tomt hot. Man levde *i* kyrkan, *genom* kyrkan och *för* kyrkan.

Kyrkans makt att binda och lösa utgjorde ett, för oss 2000-talsmänniskor, nästan obegripligt maktmedel. Kyrkan styrde människans tanke och sinne och hade medel att tillrättaföra den som avvek. Kyrkan tycks ha utnyttjat situationen in absurdum, både med statens hjälp och i och genom sin egen jurisdiktion.

Men givetvis fanns det också en möjlighet att bli löst från bannet. Absolutionen (*avlösningen*)²¹ kunde ske genom botövningar, genom böter till kyrkan, med offentligt uttalad ånger och genom varierande disciplinära åtgärder, dvs kyrkotukt. Exempelvis kunde man få undergå uppenbar skrift inför församlingen i kyrkan, man kunde få sitta vid skampallen eller kyrkstocken (*se bilden höger*) vid kyrkan (vanligt vid otukts- och horsbrott), man kunde få slita ris, bli överöst med vatten, bli tvångsvigd med den som man ovigd levde tillsammans med och mycket, mycket annat. Självfallet fanns det "orätter", som inte kunde sonas på annat sätt än genom avrättning.²²

Den andliga jurisdiktionen var stundtals så vid, att kyrkan även hade möjligheten att genom anmälan till världslig myndighet, kunna åstadkomma dödsstraff (jämför, under punkten Hertig Carls Mandat om Kyrckioplicht af Öhrebro och se även hela Mandatet på sid. 3 i denna uppsats). De kyrkliga straffen kunde kombineras och kompletteras med de världsliga och vice versa. Uppfinningsrikedomen var det alltså inget fel på och det kommer vi att se längre fram i uppsatsen. Den självklara förbättrings- och omsorgstanken, som man kunde utläsa ur det citerade Jesusorden i Matteus 18:e kapitel, blev i stället en straff- och vedergällningsutveckling med den kanoniska rättens dominans.

²¹ Exempel på en allmän, dvs till *hela* församlingen ställd *Forma absolutionis*, en *avlösning*sformel, (dvs lösenyckeln) visas i Vadstenaartiklarna av år 1552. Redaktion B, kap 9 Förordning om predikan 1561: "Gud ware eder allom nådelig, och jag uppå sama Gudz wårs Herres Jesu Christi befallning, som sagt hafver, huilkom I förlåten synderna, them förlåtas the, ther uppå tillseger jag eder effter thenna bekenneelse syndernas förlåtelse i namn Fader och Sons och then Heliga Andes. Amen". Cf. även *Jesusorden om binde- och lösenycklarna i Matteusev.*, kap. 16: 18-19: " Och jag säger dig att du är *Petrus*, Klippan, och på den klippan skall jag bygga min *kyrka*, och dödsrikets portar skall aldrig få makt över den (vers 18). Jag skall ge dig *nycklarna* till himmelriket. Allt du *binder på jorden* skall vara bundet i himmelen, och allt du *löser på jorden* skall vara löst i himmelen (vers 19).

²² Exempelvis: grova otuktsbrott, incestuösa förbindelser, tidelag (se bild på sid. 7: avrättning av av tidelagare)... Kristoffers landslag, Högmälisbalken och i Additamenta.

Med valet av uppsatsens tema kommer vi nästan självklart in på Martin Luther (*bilden*)²³ och på hans lära om de två regementena: det andliga regementet (ordets) och det världsliga (svärdets). Det världsliga regementet/ämbetet var insatt av Gud, att vaka över och att verkställa (fysiska) straff och kyrkans regemente innebar att enbart straffa med ordet. Man får kanske en större insikt i frågan om andlig och världslig jurisdiktion, om man delar på de tio budorden²⁴ (Dekalogen). Den var enligt Moseböckerna ursprungligen indelad i två tavlor. Den första tavlans tre budord handlar om människans förhållande till Gud och kan alltså betecknas som budord, att hänföras till den andliga jurisdiktionen. Den andra tavlans sju återstående budord handlar om vårt förhållande till nästan (vår medmänniska) och kan då betecknas som budord, att hänföras till den världsliga jurisdiktionen.²⁵

Uppdelningen innebar inte att den kyrkliga domsrätten upphörde. I stället blev det en uppdelning mellan andliga och världsliga mål. Förändringen blev mest märkbar för prästerskapet. Under den katolska hegemonin, var präster/biskopar underställda särskilda fora, de s k privilegium fori resp. canonis, men genom Västeråsordinationen 1527 upphävdes rätten till kyrkligt forum för präst i världsliga ting (privil. fori), resp. upphävandet av stadgandet (priv. canonis), att om lekman slår präst, våldsmannen genom själva handlingen automatiskt kommer i bann.²⁶ Nu kunde de andliga ställas inför världsliga domstolar i världsliga mål. Kyrkan skulle emellertid fortfarande ansvara för de andliga målen, dvs de tre första budorden (första tavlan).²⁷

Problemen gällde bl a äktenskapsmålen, vilka helt logiskt hörde till den världsliga jurisdiktionen (Du ska icke begå äktenskapsbrott, sjätte budet, *andra* tavlan). Eftersom de världsliga lagmännen inte hade någon större erfarenhet av dessa mål, kom de att interimistiskt överlämnas till kyrkan.

Det kan tyckas, att man i äktenskapsmålen frångått de reformatoriska principerna

²³ Bild på Martin Luther, målrad av vännen Lucas Cranach d. ä.

²⁴ *Första tavlans* tre budord: 1 Du skall inga andra gudar hava jämte mig. 2 Du skall icke missbruka Herrens, din Guds, namn, ty Herren skall icke låta den bliva ostraffad, som missbrukar hans namn. 3 Tänk på vilodagen, så att du helgar den. *Andra tavlans* sju återstående budord: 4 Hedra din fader och din moder, för att det må gå dig väl och du må länge leva i ditt land. 5 Du skall icke dräpa. 6 Du skall icke begå äktenskapsbrott. 7 Du skall icke stjäla. 8 Du skall icke bära falskt vittnesbörd mot din nästa. 9 Du skall icke hava begärelse till din nästas hus. 10 Du skall icke hava begärelse till din nästas hustru, ej heller till hans tjänare eller tjänarinna, ej heller till något som tillhör din nästa. (De 9 och 10 budorden är svårplacerade inom tavlornas ram, eftersom de handlar om lust och begärelse). Ur Luthers Lilla Katekes, finns i Den Svenska Psalmboken.

²⁵ Reformationens konsolidering, 1540-1610, Å. Andrén, redaktion av I. Brohed, s. 436.

²⁶ Praktisk Teologi, utg. av S. Kjollerström, Den kyrkliga lagstiftningen i Sverige, s. 156 ff.

²⁷ Å. Andrén skriver: "Då det gällde domstolsförfarandet skilde Västeråsbeslutet (1527,1528) på andliga mål, som gällde första tavlans bud om kärleken till Gud, och världsliga mål, som gällde andra tavlans bud om kärleken till nästan. De andliga målen bibehölls hos den kyrkliga jurisdiktionen...De världsliga målen...utökades med de mål, som tidigare tillhört den kyrkliga jurisdiktionen...Det världsliga regementet kunde dock överlämnas till kyrkan som en tillfällig gåva sådana mål som principiellt tillhörde andra tavlan men där kyrkans traditionella erfarenhet gjorde det befogat med en sådan donatio. Dit hörde äktenskapsmålen." Ur Reformationens konsolidering, 1540-1610, redaktör I. Brohed, s. 436.

om uppdelningen av världsliga och andliga mål, men det gjorde man inte. Markeringen visade sig i att exempelvis böterna (boten), det s k biskopssaköret nu tillföll kungen och inte kyrkan (biskopen), som tidigare.²⁸

3.2 Rättshistorisk bakgrund.

Om man nu något översiktligt ska försöka förankra den kanoniska rätten, får man söka sig ner till 300-talet. Under det århundradet påbörjades den process, som utmynnade i att kristendomen blev statsreligion i Rom. Synoden eller konciliet i Nicea år 325 är ett bland flera kända kyrkomöten under detta århundrade, där bl a kyrkans trosbekännelse formulerades (den nicensak trosbekännelsen). Århundradet präglades av att kyrkan successivt närmade sig staten. Kyrkan fick därigenom en rättsordning som influerats av den romerska rätten.

Det romerska riket förblev emellertid inte ett enat rike, utan en delning av det kom att bli resultatet av utvecklingen under senare delen av 300-talet. Och riksdelen brukar man datera till årtalet 395. Konstantinopel blev huvudstaden i det s k östromerska riket. Italien, med staden Rom som centrum, utgjorde då det västromerska riket. När Västrom upplöstes på 470-talet, består den katolska kyrkans rättsordning ganska oberörd och oförändrad flera hundra år fram i tiden. Men kyrkan skapade också nya regler, bl. a. med begreppen skuld och uppsåt i straffrätten.²⁹

En munk³⁰ vid namn Gratianus³¹ undervisade på 1140-talet studenter i kyrkans rätt. Den romerska rätten var då redan välkänd genom de s k glossatorernas³² vetenskapliga bearbetning och Gratianus samlade genom sitt studium alla kanoniska regler från hela kyrkans historia. Gratianus arbete blev uppställt i två delar, 1 Distinctiones och 2 Causae. Verket³³ blev rättsvetenskapligt vägledande för kyrkans utformning av den kanoniska rätten och innehåller således analyser och pedagogiska sammanfattningar, såväl som fiktiva rättsfall med förslag till lösningar.

Detta verk blev en bas för den vidare utvecklingen av den kanoniska rätten. Från 1150 till ungefär 1315 tillkom dessutom många påvliga dekret, vilka behandlade kyrkans förvaltning; disciplinregler - angående brott mot celibatet; familjerätt - angående begreppen familjen och sedligheten och sist, men inte minst, utformades processregler och kyrkliga domstolar inrättades; bl a privilegium fori resp. canonis.

²⁸ Å. André, ur Reformationens konsolidering, 1549-1610, red. I. Brohed, s. 436.

²⁹ Häthén & Modéer, Tre rättshistoriska temata, s. 35 f.

³⁰ Gratianus tillhörde kamalduenser- eller kamaldulenserorden, en gren av benediktinorden, som var mera eremitinriktad. Kamalduenserorden grundades 1012 i Arezzo i Italien.

³¹ Joh. Gratianus var egentligen inte jurist, utan filolog, verksam i Bologna.

³² Glossatorerna analyserade och kommenterade bl a de romerska och justinianska regelverken.

³³ Det tycks dock aldrig ha blivit stadfäst. Gratianus Dekret, som verket också kallas, kom ändå att bli grunden till katolska kyrkans senare (och till delar ännu gällande) tillskapade regelverk: *Codex Iuris Canonici*.

Kyrkan började således utveckla procedurregler om förutsägbarhet och man fick även juridiskt skolade domare. Man utvecklade uppsåtsläran ur den religiösa synen på brott och straff. Den som begick ett brott hade ont uppsåt och det var ju en synd (en orätt), som man borde bestraffa. Med uppsåtsrekvisitet blev även de civilrättsliga målen intressanta i de kyrkliga domstolarna, dvs de mål, som religiöst, etiskt och moraliskt kunde underställas den andliga jurisdiktionen, dvs kyrkotukten.

Generellt under hela medeltiden bestod påföljden i de världsliga domstolarna vanligtvis av böter - penningbot, dvs vederlag till den förorättade eller till hans/hennes familj, och först när man inte kunde betala, förvandlades böterna till ett straff. Det primära var alltså ekonomiskt vederlag för ett brott. Detta kompensatoriska sanktionssystem ersattes av ett "vedergällande och avskräckande straffsystem".³⁴

Och när nu kyrkan kom med ett gångbart brottsrekvisit, ser vi, att den kanoniska rätten fick ett avgörande inflytande på straffrätten i hela Europa. Den kanoniska rätten var väl utvecklad och straffsätserna blev nu vedergällande och ibland även speglade (öga för öga, tand för tand, dvs `jus talionis`), och, som vi kommer att se, ibland direkt ondskefull och föga människovänlig. Men viktigare ändå, den kanoniska rätten var nedtecknad, medan de världsliga lagarna var mindre utvecklade och anknöt till den lokala sedvanerätten.

Rent allmänt kan man säga att Sverige började ta form som nation under 1000-talet. Tiden präglades av de olika landskapens herrar och rättsordningar. Dessa rättsordningar utgjordes av muntlig traderad sedvanerätt. Rätten avgjordes i ättesamhället och de byggde på storfamiljerna. I de skandinaviska `rikerna` möter vi under 1100-talet, i historie-skrivningen, redogörelser för kampen mellan olika kungaätter och hur den katolska kyrkan alltmera vann terräng genom sitt budskap. I sin utbildning till präster, fick de svenska studenterna som regel alltid studera vid de stora universiteten ute i Europa³⁵ och fick då, både en teologisk och juridisk skolning.³⁶ Med de färdigutbildade prästerna följde den kanoniska (och katolska) rätten tillbaka till Sverige.

Detta inflytande verkade stabiliserande och enande. Men det var egentligen först på 1200-talet, som man kunde börja tala om ett kungadöme i Sverige. De kristnade (dvs döpta) härskarna och kungarna, exempelvis Birger Jarl, Magnus Birgerson (Ladulås) och Birger Magnusson, gjorde delvis gemensam sak med katolska kyrkan och hand i hand konsoliderades deras respektive maktsfärer.

Nedteckning av flera landskapslagar påbörjades och slutfördes under 1200-talet, bl a Birger Magnussons Upplandslag 1296. Det fanns således en omfattande rättsboks litteratur, vilken omfattade Götaland: Göta-lagarna, Svealand: Svealagarna och Gutalagen på Gotland. I flertalet av dessa fanns en Kyrkobalk, som kunde vara tillhörig resp. landslag eller utgjorde en avskild supplementär regelsamling.

Det tillkom också stadgar och komplement till landskapslagarna (stadslagar), som

³⁴ Häthén & Modéer, Tre rättshistoriska temata, s. 35.

³⁵ Bologna, Salerno, Heidelberg och Paris.

³⁶ Examen hette Juris utriusque magister eller doctorsexamen, dvs både en juridisk och teologisk prästerlig skolning.

fick formen av rättsregler.³⁷

Ett annat viktigt inslag i regelverken var Edsöret eller Kungens Edsöre. Där skulle kungen svära med "ed", att han skulle värna om de svaga och upprätthålla friden och freden i riket. Detta var en fridslagstiftning, som kan sägas vara början till en offentligrättslig straffrätt.

I dessa stadgar intogs efterhand stadganden om hemfrid, kvinnofrid, tingsfrid och kyrkofrid (och även; hemlighusfrid). Straffet för brott mot edsöret var att man blev biltog,³⁸ dvs fredlös i riket och förlust av egendom. Saköresregler från denna tid behandlade även kyrkotuktsärenden (framför allt inkomsterna från kyrkotukten - böterna).

Birger Magnussons två bröder, Erik och Valdemar, dog som bekant vid Nyköpings gästabad. Birger Magnusson försökte härigenom att tillskansa sig kronan. Men de båda döda brödernas anhängare tvingade Birger Magnusson att fly och i stället utsågs Magnus Eriksson till kung 1319 och han blev myndig 1332.³⁹ Som kung tillsatte han en kommitté med uppgift, att skapa en enhetlig och rikstäckande lag.

Omkring 1350 fanns så hans landslag och stadslag i färdigt skick, men kyrkobestämmelserna föll utanför. Orsaken till detta var bl a att prästerna inte accepterade de arvs- och testamentsregler, som de nya lagarna medfört. Kyrkan menade att man skulle få testamentera till fromma ändamål, `ad pios usus´ eller `ad pias causas´.

Det handlade om gåvor till kyrkan och om den enskildes rätt att disponera sin kvarlåtenskap. De världsliga lagarna bevakade förmögenheten, dvs att jorden skulle stanna inom ätterna och familjerna/storbönderna.⁴⁰

Unionstiden (1389-1521) med Danmark, innebar inte någon större förändring i den svenska lagstiftningen. Magnus Erikssons Landslag omarbetades, uppdaterades och stadfästes som Kristoffers landslag 1442; återigen blev Kyrkobalken lämnad utanför, men användes ändå som en supplementär lag i kyrkotuktsmål, vid sidan om lands- och stadslagarna.

³⁷ Alsnö och Skara stadgarna 1280 resp. 1335, samt Bjerköarätten och Visby stadslag.

³⁸ Magnus Erikssons landslag, Edsöresbalken XV: "Om någon gör försåt för en annan på kyrkoväg eller tingsväg. – Nu sitter någon i försåt för annan på tingsväg eller på kyrkoväg och vill dräpa, sårå eller slå honom, förrän han kommer till ting eller kyrka, och gör något av detta; han har brutit edsöret". Rättshistorisk bibliotek 6:e bandet serie 1, s. 191.

Cf. kyrkans exkommunikation – bannlysning eller varför inte vår tids näringsförbud?

³⁹ Myndighetsåret diskuterat. H. Jägerstad, Hovdag och råd under äldre medeltid, 1948, s. 306 ff, hävdar bestämt, att 1331 är det rätta årtalet.

⁴⁰ Medeltidens samhälle var uppbyggt som ett ättesamhälle. Det var ätten, som var det viktigaste rättssubjektet. Hafström. G. Den svenska Familjerättens historia, 1965, Lund, s. 1.

Kärnfamiljen projicerades i familjefadern, som var den högste och den som bestämde över egendomen och människorna där, närmast jämförbart med det romerska patria postestas-begreppet. Tamm. D. Romersk rätt..., Sthlm, 1993. 219. Se även Tre rättshistoriska temata, Studier i europeisk, främst svensk rättshistoria, s. 3 om Arv och testamente.

4 Reformationen och Regenterna.

4.1 Gustav Vasa.

Med Gustav Vasa (*bilden*)⁴¹ som riksföreståndare 1521 och som kung 1523 formades Sverige till ett nationellt kungadöme. Reformationen hade påbörjats och förändrade långsamt landet. Makten centraliserades till kungens person. Med reformationen, såg Gustav Vasa en möjlighet, att lösa sina stora ekonomiska problem. Reformationen kunde legitimera en konfiskering av kyrkans rikedomar, lösa de ekonomiska svårigheterna och samtidigt bryta påvens makt och inflytande över kyrkan i Sverige. Den kanoniska rätten gällde ändå i många avseenden i Sverige, men man kunde inte längre överklaga kyrkliga domar till Rom. En nationell statskyrka växte fram och blev knuten till kungen personligen.

Under reformationstiden med de ledande formgivarna: Gustav Vasa,

Laurentius Andreae, Olavus Petri (*bilden*)⁴² och senare hans bror Laurentius Petri, skedde ingen större förändring av rättskällorna. Det var Kristoffers Landslag som gällde och i kyrkliga frågor användes Upplandslagens Kyrkobalk och stadslagen supplementärt. Den stora förändringen för kyrkans del kom i stället vid riksdagen i Västerås i juni 1527 och den där utfärdade Västerås ordination. Vid riksdagen beslöt man att Guds ord skulle predikas rent och klart. Det blev ingen förändring i den romerska stiftsorganisationen och biskoparna fick ansvaret för att reformationen genomfördes. Men frågan om den andliga domsrätten kom upp och den behandlades i Västerås-ordination.

4.2 Västerås.

Gustav Vasa kröntes 1528 i januari. Det är också efter denna händelse, som vi ser en rad stadgar utfärdas, vilka bl a kom att reglera den andliga jurisdiktionen och hur man

⁴¹ Bilden föreställer Gustav Vasa, av okänd konstnär, Gripsholm.

⁴² Olaus Petri som staty framför Storkyrkan i Sthlm, Statyn restes 1898 och är gjord av Theodor Lundberg. Olaus Petri ligger begravd i Storkyrkan.

skulle göra med uppbörden av sakörena. Kungen behövde pengar för att kunna driva sin politik. Sakörena blev den sparbössa, som han öste ur för att kunna föra en förläningspolitik och därigenom hålla bl a adeln stängin.

Vad gällde domsrätten i kyrkliga ärenden, kvarstod Västeråsbesluten. Biskopen utövade domsrätt i domkapitlet, i stiftsynoden och vid visitationer.⁴³ Vid prostetinget fungerade prosten som biskopens representant.

De ekonomiska frågorna var viktiga, både för kungen och för kyrkan. Saköresuppbörden fungerade genom fogdestadgar, men ett annat problem var tiondeuppbörden till kyrkan. Kyrkan använde sig av hot om det lilla bannet⁴⁴ om man inte fick tiondet. När detta påtryckningsmedel försvann, visade det sig svårt att få in tiondet.

Problem fanns också kring frågorna om blodsskam i första och andra led, skyldskapsbrotten.⁴⁵ Vem hade jurisdiktion? Enligt den kanoniska rätten gällde brottet för blodsskam också i tredje och fjärde led och de var kyrkliga brott, `crimina ecclesiastica`. Regleringen av detta hade rådet, biskoparna och ridderskapet fastställt i en straffordning kring år 1439.⁴⁶ Den innebar att den brottslige själv kunde söka försoning med kyrkan genom uppenbar skrift och slippa ytterligare straff. Men om han greps av den världsliga överheten, utan att ha undergått uppenbar skrift, så kunde han avrättas eller få höga böter.

Vid kyrkomötet i Örebro 1529 beslöt man, att ge dem, som behandlade äktenskapsmål, rätt att dispensera från det i den kanoniska rätten (ovan nämnda) uppställda äktenskapshindren i tredje och fjärde led. Moselagen⁴⁷ föreskrev hinder endast i första och andra led. Man börjar så smått skönja en tendens till återupptäckt av de teokratiska reglerna från Gamla Testamentet.

Man följde indelningen av jurisdiktionen (i världsligt och andligt) enligt första och andra tavlans uppdelning av de tio budorden. Den medeltida kyrkliga organisationen förblev i stort sett oförändrad vad gällde den andliga domsrätten fram till 1540, bortsett från att uppbördssystemen beträffande böterna i kyrkliga mål ändrades ett flertal gånger.⁴⁸

Detta gällde också kyrkotuktsdelen i den svenska reformationskyrkan; bann, absolution och botgöring blev kvar i större omfattning i Sverige än i andra reformationsländer.⁴⁹ Det var ett yttre straff, men inte en bot för själva synden.

⁴³ Åren efter Västeråsordinantian 1528, tillkom många nya statuter, som reglerade domsrätten för biskop, stiftssynoden och prostarnas visitationer. Främst gällde det sakören, uppbörden till kronan och tiondet till kyrkan.

⁴⁴ Lilla bannet innebar i praktiken, att man i förlängningen hotade med exkommunikation, eller förvägran av sakramenten, dvs dop, nattvard och begravning. Man kunde även kalla det; `att vara satt i förbud`.

⁴⁵ Äktenskap mellan förbjudna led; nära släktingar, familjen, men även mellan faddrar – gudbarn, s k andligt skyldskapsbrott.

⁴⁶ Medeltidens landslag föreskrev uppenbar plikt för vissa brott. Straffordningen av år 1439 finns med som Additamenta i högmålsbalken i Sveriges rikets landslag 1608. Bjerköarätten nämner det också. Handskriftshänvisning till Magnus Erikssons landslag s. XVI f. och dito Kristoffers s. IX. (Cf Schlyter, a.a.)

⁴⁷ Om förbjudna sexuella förbindelser står i 3 Mosebok. 18 kap. Cf. även hänvisningarna där.

⁴⁸ Den andliga domsrätten i Sverige. Å. Andrén, s. 436. Ur Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610, red. I. Brohed. 1990.

⁴⁹ Den andliga domsrätten i Sverige. Å. Andrén, s. 436. Ur Reformationens konsolidering osv. Andrén framhåller på samma sida "att detta också gällde den uppenbara skriften med dess olika botgöringsföreskrifter".

4.3 Georg Norman.

Gustav Vasa inkallade kring 1539 en man vid namn Georg Norman, som informator åt sina barn. Efter mötet i Örebro 1540 fick Georg Norman nya uppgifter av kungen. Vid en rättegång hade Olavus Petri och Laurentius Andrae dömts till döden (anklagade för högmålsbrott⁵⁰) och genom domen bröts motståndet mot den nya kyrkopolitik, som kungen drev. Kungen gav Georg Norman mandat till en reformation i lära och ceremonier. En allmän visitation skulle företas och han fick superintendents titel, efter tyskt språkbruk. Seniorer, dvs ledare och övervakare över prästerna och deras leverne, utsågs. Konservatorer utsågs, vilka skulle handha den biskopliga jurisdiktionen och ett gemensamt koncilium, ett religionsråd, för hela riket, inrättades. Detta koncilium, som leddes av superintendenten själv, kunde utfärda (för-)ordningar av olika slag. Sålunda tillkom t ex en regementsordning och den behandlade bl a otuktsmål.⁵¹

Vi ser i Georg Normans nya kyrkliga struktur,⁵² att det inte längre fanns plats för biskoparna. De fick sitta kvar men förlorade all sin makt.⁵³ Likaså förhöll det sig med prostarna och med dem, visitationerna.

Inte ens bannlysningen och absolutionen var, i enlighet med den kanoniska rätten, längre förbehållet biskop resp. prost, utan dessa mål fick nu sockenprästen själv handlägga med hjälp av två seniorer – allt enligt Georg Normans 1540 utgivna *Articuli Ordinantiae*.⁵⁴

Georg Normans grundprincip var att det andliga regementet endast skulle utövas genom Guds ord, utan tvång och världsliga straff och därför kom också den uppenbara skriften att bli ett problem.

Gustav Vasa löste detta i ett avseende, genom att helt enkelt stadga risslitning för olika kyrkliga och världsliga brott, exempelvis vid misshandel och vid otuktsbrott av varierande slag. Denna stadga utfärdades av Gustav Vasa 1540, i anslutning till Georg Normans *Articuli Ordinantiae*.⁵⁵

4.4 Penitentiarius Publicus.

Med 1551 års stadga för pastorer möter vi ett nygammalt ämbete i samband med uppenbar skrift. Penitentiarius publicus, dvs en offentligt utsedd person, var den, som

⁵⁰ De benådades dock av Gustav Vasa och fortsatte sitt arbete i reformationens tjänst.

⁵¹ Den andliga domsrätten i Sverige. Å. Andrén, s. 437, ff. Ur Reformationens osv. a. a.

⁵² Ibidem s. 440.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem s. 441. Normans *Articuli ordinantiae* 1540 föreskrev inga andra åtgärder från kyrkans sida ... än bestämmelserna i Mat(t) 18 om hemlig förmaning, uppenbar pålysning och bannlysning dvs "honom skall sacramentet icke gifwas, eller någon reda göras, utan han skall öfwerantwortas Satene, såsom Paulus gjorde 1 Cor 5. Och hwar det blifwer befunnet, at någre sådane, wetterlige bofwe warde stadde til sacramentet, tå skall sokne presten swara therföre inför the seniorer".

⁵⁵ Ibidem s. 442. Gustav Vasas särskilda stadga 1540 innebar att, utöver uppenbar plikt och fasta, tillkom risslitning. Således utdömde den världsliga rätten, både ett s k `andligt´ och `fysiskt´ världsligt straff.

skulle utmäta botens (penitensens) omfattning. Han var knuten till domkyrkan (som regel prästvigd) och han utfärdade också skrivelser till församlingsprästen, som hade att tillse att boten och skriftningen uppfylldes. Samarbete skulle å ena sidan ske mellan den världsliga rätten och penitentiarius publicus för grova brott och å andra sidan mellan församlingsprästen och penitentiarius publicus, beträffande den uppenbara skriften.

Penitentiarien var en kvarleva från den katolska tiden. Diskussionen om hans vara eller inte vara hade behandlats bl a av Laurentius Petri. Frågan gällde om man överhuvudtaget skulle ha kvar uppenbar plikt enligt reformationsidéerna. Men vid kyrkomötet i Örebro 1529 beslöt man, att institutet skulle bestå. Tillägget publicus (dvs offentlig) infördes sedan av Georg Norman vid omorganisationen av biskoparnas juridiska befogenheter.

4.5 Erik XIV.

Med 1560-talet kommer vi till en betydligt mera markerad övergång till mosaiska och teokratiska rättsuppfattningar vad beträffar straffen och kyrkotukten. I Tyskland hade de teokratiska vedergällningstankarna redan 1532 fått genomslag i Karl V:s CCC.⁵⁶ Stundtals och nästan genomgående visade denna codex på ett direkt övertagande av den mosaiska lagen och än viktigare: på straffsatserna.

I Sverige blev det huvudsakligen Erik XIV, (bilden)⁵⁷ som - inspirerad av Karl V - med sitt Högmålsplakat 1563, introducerade den mosaiska rätten. Initiativet hade bland annat tagits av Laurentius Petri. I sin kröningspredikan 1561 hade han framhållit att brott mot den första tavlans bud skulle straffas enligt den världsliga lagen.⁵⁸

Det är inte heller svårt att förstå att man nu, i reformationens spår och med en önskan att avlägga sig det katolsk- och

kanoniskrättsliga oket, sökte sig till den kyrkliga rättens primära källa, dvs till de Nya och Gamla Testamentenas skrifter. Tomrummet, som uppkommit i och genom reformationen

⁵⁶ Codex Carolina Criminalis.

⁵⁷ Bild på Erik XIV, 1561, okänd mästare, Nationalmuseum, Sthlm.

⁵⁸ Guds och Sveriges lag under reformationstiden, S. Kjällerström, s. 37.

måste ersättas.

Ärkebiskop Laurentius Petri blev nu en tillskyndare av dödsstraff för flera av de brott, som Mose tagit upp i sina böcker. Bland de förseelser, som skulle straffas med döden, nämndes hädelser, eder (svordomar) och trolldom.⁵⁹

Men Laurentius Petri kopplade också straffskärpnigen eller underlåtenheten att straffa, till att Guds straffdom kunde drabba hela landet.⁶⁰

Hade Gustav Vasa och prästerna försökt dela upp den andliga och världsliga domsrätten, inte minst under Georg Normans tid, och Erik XIV försökt göra dekalogen till en högmåls sak (dvs delvis helt världslig rätt), så kom Johan III att försöka återinföra den andliga och världsliga domsrätten, båda med återkoppling till medeltida kanonisk praxis. Johan III hämtade sina ideal från forn- och medeltidskyrkan, men revisionstankarna tystnade med 1571 års Kyrkoordning.⁶¹

4.6 Johan III.

Återinförandet av kyrkotukten aktualiserades i samband med 1571 års Kyrkoordning. Och vid ett följande kyrkomöte i Uppsala 1572 kom kompletterande beslut i Kyrkoordningen, där man stadgade om nya laster, som utgjorde grund för bl a exkommunikation.⁶²

Den 27 september 1572 kom ett plakat om återupprättande av prostetingen, som kontroll av bl a tiondeuppbörden. Domkapitlens andliga domsrätt restituerades. En definitiv stadga, som också reglerade prostetingens ansvar i kyrkotukten kom något halvår senare.⁶³ Även botgöring på olika sätt i samband med den uppenbara skriften återkom, och för detta talar Johan III:s Nova Ordinantia 1575.⁶⁴

Men Johan utfärdade också 1572 en särskild stadga, där han skärpte de världsliga straffen för grova brott. Den är uppbyggd kring tio Guds bud och har varierande straff och som exempel kan jag nämna; för gudstjänstförsummelse – hudflängning (risslitning); för avgudadyrkan första och andra gången – risslitning framför kyrkdörren och tredje gången – världslig rätt; brott mot fjärde budet - dvs. smädande av fader och moder (och på den

⁵⁹ Återfinns i 3 Mos 24:11, 4 Mos 15:30 och 2 Mos 22:18.

⁶⁰ Den andliga domsrätten i Sverige under reformationstiden. Å. Andrén, s. 449. Ur Reformationens konsolidering... red I. Brohed. Högmålsbrott kunde vanligtvis sonas med böter, men på grund av det politiska läget, så vände Erik XIV (med Laurentis Petris benägna bistånd, formulerat i en av hans gamla predikningar: min parentes), så vände Erik XIV, med sitt Högmålsplakat, på detta, och förbjöd böter för en rad högmålsbrott: "hädelse och förakt för Gud, förräderi, mord, uppenbart hor, blodskam, våldtäkt, tidelag och andra slika laster". ... Både beroende på Guds befallning "uthi sin helige lag" och "naturligh skähl och förnufft" skulle de som begick dylika förseelser "icke uthan lijfsstraff undkomme". Därför förbjöds också fogdar och förläningsmän att åstadkomma förlikning. Dödsstraffet skulle i stället tillämpas.

⁶¹ Guds och Sveriges lag under reformationstiden, s. 53, S. Kjällerström.

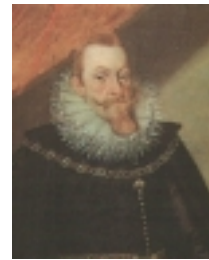
⁶² Den andliga domsrätten i Sverige under reformationstiden. s. 451. Ur Reformationens konsolidering... red. I. Brohed. De nya laster som det blev fråga om var: boleti (otukt), träta på kyrkvallen, lövjeri (utsäga spådomar, trollformler på någon) samt visedictare och öknempnare, dvs dikta visor och i överförd bemärkelse: klagovisor, klagolåtar och det sista ordet betyder ge öknamn, dvs kalla någon med skällsord.

⁶³ Å. Andrén, s. 239 ff., Kyrkomötet 1572 och kyrkotukten, där det talas om prostetingets ansvar.

⁶⁴ R. Persson. Johan III och Nova Ordinantia. Avhandl. 1973. s. 65 ff, där det bl a talas om satisfaktion och botgöringsövningar i samband med skrift och avlösning.

tiden också inbegripet förakt för prästen) – risslitning och ville man inte lyda, så dömdes man till döden.⁶⁵

Med Johans död 1592 övergick kronan till Sigismund, 1592-1599. Han var katolik och det finns inte skäl att här närmare gå in på hans kyrkopolitik mer än att notera, att han ville återinföra katolicismen i Sverige. Dock borde nämnas, att man vid Kyrkomötet i Uppsala 1593 var ense om en strängare kyrkotukt. Visserligen utgjorde kyrkotuktstadgarna i KO 1571 själva grunden, men prästerna ville ändå få privilegier, bl a få rätt att sätta folk i bann, men detta förslag stödde inte Sigismund (*bilden*).⁶⁶ Dessutom var han inte med vid kyrkomötet, utan det leddes av hertig Karl.

Hertig Karl var heller inte inne på privilegielinjen, och i praktiken bestämde hertigen i Sverige, eftersom han var riksföreståndare från 1594.

4.7 Hertig Karl – Karl IX.

Ursprungligen hade reformationens män i Sverige (Laurentius Andreae och bröderna Petri) pläderat och arbetat för en uppdelning mellan den andliga och världsliga domsrätten enligt den s.k. tvåregementsläran. Och de katolska influenserna, som kommit framför allt genom Johan III och hans Nova Ordinantia 1575,⁶⁷ motverkades av brodern Karl. Hertig Karl önskade en återkoppling till de reformatoriska tankarna, med en klar åtskillnad mellan ordets regemente och svärdets. Men hertig Karl var också av den teokratisk skolan. De mosaiska lagarna ägde för honom en teologisk giltighet. Straffsätserna från Gamla Testamentet blev också normerande för Karl, och det ser man i hans anonyma katekes av år 1604.⁶⁸ Detta framkommer också mycket tydligt i Karl IX:s lag 1608: Guds och Sveriges Lag och Appendix, där Kristoffers Landslag av 1442 på nytt bekräftades. Detta Appendix kan direkt återföras till Dekalogen. De brott, som upptagits i tillägget till 1608 års lag (Appendix) har hämtats enligt en urvalsprincip, som haft de tio budorden som norm. De har inte varit fråga om en godtycklig mosaiskrättslig sammanställning.⁶⁹

En stor och för den andliga domsrätten viktig fråga blev under Karls tid den, till vilken myndighet den andliga domsrätten i kyrkotuktsärenden skulle föras. Det framhålles i litteraturen att kyrkan fått himmelrikets nycklar och inte svärdets och därför: *‘solo verbo arguit peccatores non stringit gladium’*, dvs endast med ordet straffa syndarna, inte slå med svärdet.⁷⁰

⁶⁵ Å. Andrén, s. 243. Kyrkomötet 1572 och kyrkotukten.

⁶⁶ Porträttet av Sigismund, kung av Polen och Sverige av okänd konstnär, finns i Pittigalleriet i Florens.

⁶⁷ R. Persson, Johan III och Nova Ordinantia. Avhandl. 1973, s. 9 ff. Johan III ville införa mycket katolsk igen, bl a tillåta äktenskap i 3:e och 4:e leden, vilket Moselagen tillät, men inte den kanoniska rätten. Andra åtgärder för rekatoniseringen, för att få “enhet i religionen” (en täckmantel: min kommentar) var att diskutera kyrkorätten och ceremonierna, s. 10 ff.

⁶⁸ Catechismus heller rätt christeligh kennedom om våre christelige troos nödhortfeligeste artikler...Karl IX 1604. Kungl. Biblioteket, Sthlm.

⁶⁹ Guds och Sveriges lag under reformationstiden, s. 92 f. S. Kjällerström.

⁷⁰ Bl a hos R. Askmark, i hans bok: Ämbetet, s. 28.

Karl var ingen vän av privilegier till kyrkan och inte ens när hon begärde att få sådana - för att kunna bestraffa med kyrkotukt i sådana ärenden och mål, som inte fanns med i den världsliga lagen - tillmötesgick han henne. Dock fick prästerna, enligt ett brev från hertig Karl daterat 27 maj 1586, rätt att med Ordet förmana alla felande och om detta inte hjälpte, skulle det anmälas till överheten.⁷¹

Intressant i detta sammanhang är, att Karl höll fast vid Västeråsbesluten (från 1527 och 1528) och 1571 års Kyrkoordning vad gällde behandlingen av äktenskapsmål. Dessa och andra samvetsmål fick domkapitlet hand om. Som tidigare sagts, var ju detta endast en interimistisk lösning under Gustav Vasas regeringstid.

Även uppenbar skrift utdömdes under Karls tid av de världsliga myndigheterna. Ett belägg härför kan anföras: en brottsling, som benådades, blev dömd till kyrkoplikt (uppenbar skrift) och skulle, när saken var hos den världsliga överheten "försonad, så skall hon ock vara med Gud och hans helga församling alldeles förlikt".⁷²

Trots att privilegieskrivning till kyrkan inte uppskattades av Karl, kom han likväl att utfärda en särskild fullmakt till ärkebiskopen Abraham Angermannus (= från *Ångermanland*). Utskriften dateras till den 15 december 1595 och omfattade "en general visitering över hela riket i alla landsändar".⁷³ Vi ska längre fram se vilka vida befogenheter ärkebiskopen fick. Han rannsokade, dömde, skickade till världslig rätt, bestraffade med uppenbar skrift, risslitning och vattenösning osv., sammanvigde ogifta sammanlevande (cf. nuvarande sambor-begrepp) på stående fot – ja, hans godtycke med utsagda kyrkotuktsdomar, tycks inte ha haft några gränser. På grund av Abrahams missriktade nit vid visitationerna, såg hertig Karl till att de upphörde. De talas ett tiotal år senare om "mäster Abrahams Andreae tragoedia".⁷⁴

4.8 Sammanfattning.

Med reformationen kom nya tankar, som förändrade kyrkans roll i Sverige. Den romerskkatolska dominansen fick vika för nya idéer, inspirerade av Martin Luther och, på svensk mark, framförda av bl a Laurentius Andreae, bröderna Petri, av kung Gustav Vasa och av de efterföljande regenterna under 1500-talet. Övergången till en evangelisk luthersk kyrka kan inte sägas ha skett fr o m ett visst datum utan den har pågått under en längre period.

Frågor som rörde normbildningen och jurisdiktionen inom kyrkan, den s k andliga jurisdiktionen och vem, som skulle ha befogenheten att stifta lagar kring kyrkotukten var genomgående några av de viktigaste diskussionerna under denna övergångstid.

Problemställningen för undersökningsperioden har bl a rört förhållandet mellan kyrklig disciplinär rätt och världslig disciplinär rätt. Frågan har gällt huruvida

⁷¹ A.A. Stiernman 1728-43. Alla riksdagars och mötes...beslut. s. 360 ff.

⁷² Kongl. Förordningar, Bref och Resolutioner, s. 83 f. Utg av Schmedeman, 1706. För det s k 'Mandatet' se sid. 3 i denna uppsats.

⁷³ Ur Carolus fullmakt, s. 205 f., ur Ärkebiskop Abrahams räfst, efter originalakterna, Kyrkohistoriska föreningen, 1901,IV: 1, Otto Holmström.

⁷⁴ S. Kjöllnerström, Guds och Sveriges lag under reformationstiden, s. 80.

kyrkotukten riktades mot en enda individ eller om 'församlingsbegreppet', såsom en enhet, bestående av många, varit det egentliga målet?

Kan man klart avgränsa detta mot den världsliga disciplinärätten, som uppenbarligen riktades enbart mot en enda individ?

Kyrkotukten var således ett urkyrkligt begrepp, som kyrkan använde sig av för att styra mänskans, individens liv. Åtgärder, riktade mot en enda, gjorde man för att hela församlingen inte skulle drabbas av Guds straff. Aposteln Paulus skriver om församlingens fördömande och uteslutning, när någon ertappats med otuktigt beteende.⁷⁵

Många frågor har väckts under arbetets gång, bl a hur det kunde komma sig att det blev som det blev med kyrkotukten och varför kyrkotukten inte upplevdes som något gott för och av människorna.

Det bakomliggande bibelordet: "Allt vad ni vill att människorna ska göra mot er, det ska ni också göra mot dem",⁷⁶ tycks inte ha fått genomslag i den praktiska och sociala församlingstrukturen. Kyrkotukten behövdes trots allt.

Däremot verkar den katolska kyrkans seglivade maktstruktur ha haft en kvardröjande effekt på förändrings(o)benägenheten av kyrkotukten. Den kanoniska rätten och gammal sedvana bromsade utvecklingen.

Med kyrkotukt menas alltså hur man skulle förfara med eller mot församlingsmedlemmar, som ställt sig vid sidan om de kyrkliga normerna.

När kristendomen småningom blev 'statsreligion' vid 300-talets slut, fick kyrkan en 'statsrätlig' grund att stå på. Normbildningen var nu inte längre enbart kyrkliga lagar, som folket, församlingen hade att underordna sig och rätta sig efter utan de var även världsligt förankrade stadgar.

Kyrkotuktens ursprung, som var biblisk, fick nu en helt annan tyngd och ett större genomslag. Påven, biskoparna och de ledande männen i kyrkan blev uttolkarna av Bibelns ord och därmed också i praktiken de, som bestämde kyrkotuktens utformning.

Handläggningen av kyrkotukten dvs den andliga jurisdiktionen, blev då självklart en helt inomkyrklig angelägenhet, som både misstolkades och missbrukades av kyrkan; t ex genom avlatshandeln och exkommunikationen.

Med Martin Luther och - vad gällde de svenska förhållandena, hans efterföljare här i Sverige - preciserades tankarna om de världsliga och andliga regementena och vilka uppgifter dessa regementen hade: att straffa med svärdet resp. med ordet.

Uppdelningen av de disciplinära befogenheterna och preciseringen av dem, tog lång tid men icke desto mindre initierades de av reformatörerna. Återkopplingen till och i viss mån samhörigheten med det kanoniskrättsliga regelverket blev man dock inte helt fri från. Och det var kanske inte meningen.

Den rättsliga bakgrunden till den medeltida kyrkotukten får man söka i den romerska rätten men även i det arbete, som Gratianus företog under 1100-talet, med sin katalogisering av kyrkans samtliga regler.

Den katolska kyrkans inflytande i Sverige under högmedeltiden kan inte underskattas. Kyrkan påverkade både den kyrkliga och sekulära rättsbildningen i landet

⁷⁵ Paulus 1:a brev till Korinthierna, kap. 5:1-5.

⁷⁶ Matt.ev. 7:12.

och det kom till uttryck i landslagarna och de därtill hörande kyrkobalkarna.

Med Gustav Vasa och de ledande reformatoriska formgivarna förändrades läget för kyrkan. Hon var inte längre katolsk utan blev evangelisk luthersk och `statlig`. Påven (curian)⁷⁷ utgjorde inte längre den högsta instansen i kyrkliga mål utan det ansvaret kom med reformationen att ytterst ligga hos den regerande monarken.

Västerås recess och ordinantia 1527/1528 blev vändpunkten, som kan sägas vara början på reformationen i Sverige.

I samband med olika riksmöten och dito kyrkomöten lyftes frågorna kring kyrkotukten fram samt diskussionerna om vem, som skulle ansvara för den: staten eller kyrkan?

Nyordningen genom reformationen kom till uttryck både i en önskan från kyrkan, att överlämna kyrkotukten till det världsliga regementet, men också i att kyrkan önskade behålla en del av den andliga disciplinära jurisdiktionen; exempelvis äktenskapsmålen, de så kallade samvetmålen och disciplinärendena (beträffande prästerna).

Både bröderna Petri och Georg Norman förespråkade en markerad åtskillnad därvidlag. Georg Norman ville under 1540-talet med sina `seniorer` och `konservatorer` lägga en del av jurisdiktionen utanför kyrkan och Petribröderna hade egentligen samma inställning under reformationens inledningskede, men de ändrade sig sedan och förespråkade en mera konservativ och `katolsk` kanonisk jurisdiktion.

Ett typexempel på ett nygammalt ämbete i kyrkan, som Georg Norman byggde vidare på, var den offentligt (publicus) utsedde penitentiarien. Han skulle se till att kyrkotukten fungerade ute i församlingarna. Penitentiarien var alltid knuten till domkyrkan. Med ett modernt ord skulle man kalla honom för en sedlighetspolis.

Erik XIV blev den regent som kan sägas ha varit den som sökte sig till de teokratiska och mosaiska (bibliska) rättsuppfattningarna, vad gällde straffsättningen i kyrkotuktsmål. Kungen ville att kyrkotukten skulle vara en världslig angelägenhet och med de mosaiska lagarna följde en klar skärpning av straffsätserna. Hans motivering var, att om man inte straffade syndaren, skulle Guds dom drabba hela riket.

Johan III å sin sida gjorde - med sin katolska inställning försök att återföra kyrkan till katolicismen igen - en revision; en motreformation. Revisionen gällde en uppdelning av den andliga och världsliga jurisdiktionen. Men trots sina försök, bl a med sin Nova Ordinantia 1575, blev 1571 års Kyrkoordning den som kom att gälla.

Kyrkotukten i KO 1571 var preciserad till sitt omfång och även om nya stadgar utfärdades, utvidgades inte privilegieskrivningen, varken till kyrkan eller till prästerna.

Inte heller hertig Karl - Karl IX ville ge kyrkan privilegier, eller fler än de, som de redan hade. Vad hertigen däremot önskade var en återkoppling till de reformatoriska tankegångarna och idéerna, dvs göra en klar åtskillnad mellan ordets regemente och svärdets. Liksom Erik XIV, var hertig Karl intresserad av de mosaiska och teokratiska straffsätten. Gamla Testamentets lagar ägde för honom en självklar giltighet och därifrån hämtade han också reglerna.

⁷⁷ Curian: katolska kyrkans högsta rättsinstans.

Kristoffers Landslag av år 1442 blev bekräftad, och i ett omarbetat och uppdaterat skick stadfästes denna år 1608 av Karl IX som; Guds och Sveriges Lag med ett Appendix.

Hertig Karl – Karl IX höll fast vid Västeråsbesluten från 1527/1528 vad gällde reformationens idéer och under hans tid pågick också frågan om vart den andliga jurisdiktionen och domsrätten skulle hänföras. Skulle kyrkans domstolar eller de världsliga domstolarna sköta kyrkotukten? Dvs samma spørsmål, som präglade hela 1500-talet.

5 Rättskällor av olika slag.

5.1 Några relevanta kyrkotuktsstadgar.

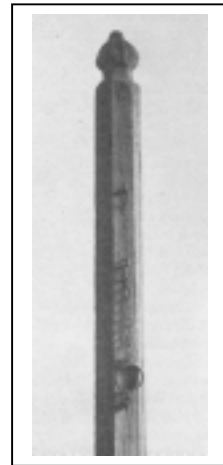
5.1.1 Additamenta om saköre och straff vid brott.

Kung Kristoffers landslag av år 1442 var som bekant den lagsamling, som gällde under hela 1500-talet. Landslagens innehåll blev också stadfäst, så sent som 1608 av Karl IX, i samband med tillkomsten av Guds och Sveriges lag och Appendix. Under 1500-talet gjordes ett flertal s k Additamenta (= tillägg), av varierande innehåll med både världsliga och andliga straff. Under en paragraf⁷⁸ får vi reda på straffet för kätteri mellan familjemedlemmar,⁷⁹ “eller annat thet som gud i sinn lagh haffuer förbudiit; the som så göra, skola i båle brännas. Om frändsämio spiälld, som är innan tredie och fiärda ledh, thet som högmåls ärande ähr, haffua föruärckatt liff; wnnas them leffua, tå böta konungenom och ey biskopenom.”⁸⁰

Här möter vi ett stadgande om att sakören, som tidigare tillföll biskopen, nu i stället skulle tillfalla kungen. Det är om detta, som Gustav Vasa stadgar: “..att all saköre hörer Konungen till och almogen begynner wara Prosterna fast olydige och ohörige / och wilia gifwa them utt dhen saköra / som her till dags hafwer warit kallat Biscopz-saköra”.⁸¹ Böter, som tidigare tillföll biskopen vid olika kyrkliga brott, skulle nu med hjälp av “Fogtar och Befalningsmen”,⁸² tillföras kronan.

Kyrkan fick således stå tillbaka med de s k biskopssakörena, vilka genom Gustav Vasas stadgande, blev kungssakören. Pengarna gick nu till kronan.

Men fortfarande ser vi exempel på rena kyrkotuktstraff i additamenten. I ett

⁷⁸ Kristoffers Landsl. (Kr. Ll.), Additamenta, (Add.) F.

⁷⁹ Blodsskam inom de närmsta familjeleden.

⁸⁰ Ibm. Kr.Ll, Additamenta, F.

⁸¹ Från de sex första raderna ur “Kung Göstafs Ordinatie stadgad med Samtel. RijksRådens och alt Klercherijetz samtycke / uti Wästeråhs Anno 1528”.

⁸² Ibm. r. 7.

liknade stadgande⁸³ om kätteri och incestuösa förbindelser, läser vi om hur syndarna ska slå i järn och skriftas av biskopen och hur de ska stå utanför varje kyrkdörr i sitt hemstift och slita ris (*se bilden, föregående sida*)⁸⁴ i fall de benådas med lösen/böter.

Det var olydnaden mot tio Guds bud och då oftast sedlighetsbrotten, som uppmärksammades och bestraffades hårt i normgivningen på medeltiden. Bristen på försonande behandling av lydnadsbrottslingar, av sedlighets- och sexualförbrytare eller förbättrande behandling över huvudtaget, får närmast tillskrivas kyrkans ideologer. Vi ska komma ihåg att Gud, för människorna på medeltiden inte enbart var räddaren och frälsaren, utan Gud var kanske mera en nitälskande⁸⁵ Gud, “som hemsöker fädernas missgärningar på barn och efterkommande i tredje och fjärde led, när man hatar mig, men som gör nåd med tusenden, när man älskar mig och håller mina bud”.⁸⁶ Straffet kunde drabba alla, om blott en felade! Så trodde bl a Erik XIV, när han skriver: “ett heelt Kongerijke för een människios öfverträdelse / moste umgelle och lijde straff”.⁸⁷ Det kollektiva straffet för en enda, mot Guds bud stridande handling, trodde man, kunde drabba även oskyldiga, t o m ett helt folk och land. Man kan kanske förklara de omänskliga straffsatserna genom detta, men jag tror ändå att det är svårt att förstå, hur genomgripande och omfattande kyrkans och världens maktsfär sträckte sig.

“Hwar en gift man ligger ner en gift hwstrw eller piga, och warder der med beslagenn med fuld god skäl oc witne, then thet gör, straffas till liffwet vtan all nåde; oc then som belägrär en gifft mans hustrw wari lag samma”.⁸⁸ Ytterligare ett stadgande, som visar på vridningen mot de teokratiska/mosaiska straffsatserna, dvs kyrkotukten blir definitivt hårdare, nu i form av dödsstraff vid äktenskapsbrott.

Av exemplen från Additamenta ser vi att sedlighetsbrotten - åtminstone de som betraktades som högmålsbrott - för det mesta straffades med döden. Om man kunde lösa sig med pengar, skulle man ändå överlämnas till uppenbar skrift inför biskopen, offentligt förevisande utanför alla kyrkor i sitt stift och dessutom; kryddat med prygel – risslitning/hudstrykning.

5.1.2 Kyrkobalken framför allt.

I och med kungarna Magnus Eriksson och Kristoffer och den förstnämndes sammanställande av Sveriges många gamla medeltida lagar, stramades normgivningen upp till en någorlunda acceptabel enhetlighet. Men av skäl, som jag redan nämnt, föll Kyrkobalken utanför. Detta skedde redan vid tillkomsten av Magnus Erikssons lands- och stadslagar. Men Upplandslagens Kb kom att användas som en supplementär källa inte

⁸³ Kr. Ll., Add., I.

⁸⁴ Bild på spöstock med handfängsel, Husaby i Dalarna, Nord. Museets och Skansens årsbok, 1931, s. 77.

⁸⁵ Översättes vanligen med avundsjuk, här: straffande.

⁸⁶ 2 Moseb. 20: 5 och 6.

⁸⁷ “Patent om Högmåls Saker. Daterat Stockholm den 1 Maji Anno 1563”, rad., 52 ff. J. Schmedeman, 1706, p. 47.

⁸⁸ Kr. Ll., Add., P. C. J. Schlyter, Codex iuris...Christophorianus, Lund, 1869. s. 398 ff.

minst i kyrkotuktsmål. Där kan man läsa att det var “biskopen eller den, som fått sig biskopens dom anförtrodd”,⁸⁹ som skulle åtala och inte någon åklagare. Här gällde det hjonelagsfrågor, skyldskapsbrott, andligt skyldskapsbrott och svågterskapsbrott.⁹⁰ Ärendena gällde sådana mål, som efter reformationen egentligen hörde till den andra tavlan⁹¹ och således hörde till världslig rätt, enligt tvåregementsläran, men, som efter reformationen ändå kom att handhas av kyrkan.

I nämnda Kb:s kap. XV 3§, talas om att den som gör hor med “oskyld”⁹² kvinna, ska böta sex marker och likadant för dubbelt hor. Vidare: om man gör sig skyldig till olika skyldskapsbrott, så ska böterna sättas för “vart och ett för sig”. Detta sker inför biskopen. Om en man däremot beskyller sin hustru för hor, då ska den äkta mannen föra “talan å tinget mot den man, som han tillvitar hor”.⁹³ Vid tinget blir det edgång för parterna och den som “brister åt eden”, får undergå kyrkobot och böta för “sängrånet”, enligt giftermålsbalken 5 och 6, Kr. Ll.

I den nyss omnämnda Kb-paragrafen möter vi kyrkotukten som en anvisning från tinget. Enklare horsmål avgöres av biskopen, men äktenskapsbrott inom äktenskapet fördes till tinget.

Även om ocker och ränta (4§, nämnda kap.) inte hör till ämnet, vill jag nämna det eftersom det föll inom kyrkans domvärjo. Om förbud mot ocker eller ränta, stadgas enligt ett gammalttestamentligt förbud⁹⁴ – straffet var böter. Likaså (och det hör till ämnet); den, som hade samlag eller lönskaläge (otukt) i kyrka eller på kyrkogård, bötfälldes av kyrkans män.

Annat förhöll det sig med tidelag enligt 7§.⁹⁵ Brottlingen skulle föras till tinget och prövas där. Om han befanns skyldig, skulle han begravas levande (djuret också, se bild på sid. 7). Men om målsmannen (djurets ägare) unnade honom livet, så blev det höga böter och biskopen skulle bestämma hans kyrkobot. Här kunde det bli fråga om utlandsfärd/pilgrimsresa som kyrkotukt, men även detta kunde man lösa sig ifrån genom böter och få (fri-)brev av biskopen.

I paragrafen möter vi en dubbel bestraffning (böter och kyrkobot), dels till tinget och dels till biskopen, liknande den handläggningen av äktenskapsbrottet, som fanns stadgat i 3§.

Kap XVI i Kb tar upp vad som hände den, som bröt helgdagens helgd eller den, som var ålagd kyrkobot.⁹⁶ Målet skulle föras av biskopens länsman och de vittneseder, som skulle avläggas, skulle göras inför tinget. Detta gällde om man hade ätit kött under sin kyrkobot, umgåtts med en bannlyst eller om man brukat vidskepelse. Straffet var böter, såvida man inte kunde värja sig med edgångsmän.

⁸⁹ Kb., kap. XV, inledningen.

⁹⁰ Ibm. Hjonelagsfrågor, var äktenskapfrågor, skilsmässor o d. Andligt skyldskapsbrott, var ett brott mot förbudet att faddrar och gudföräldrar inte fick gifta sig med sina fadder- resp. gudbarn.

⁹¹ Sjätte budet: Du skall icke begå äktenskapsbrott.

⁹² Ogift kvinna, ungmö.

⁹³ Kb., kap. XV, 3§.

⁹⁴ 5 Moseb. 23: 19 och 20, och innebar egentligen ett totalt ränteförbud.

⁹⁵ Kb., kap. XV, 7§.

⁹⁶ Kb. kap. XVI, inledningen.

Som jag läser stadgandet i nästföljande Kb.kapitel, kunde man även köpa sig fri från bannlysning⁹⁷ genom böter (tre marker) eller genom att värja sig med edgång-edgångsmän. Dråp eller slagsmål, som skedde på en helgdag, såg man allvarligt på. Vidare stadgas⁹⁸ om dubbel bot (sex marker) om man dräpte sin fader eller moder, sin hustru eller sin avkomma, vare sig det gjordes på en helgdag eller sockendag och samma bötesbelopp utdömdes, om man dräpte en "präst eller en klerk eller sårar honom till fulla sår" på en sockendag. Skedde brotten mot de andliga på en helgdag, höjdes bötessumman med tre marker.

Kb, som alltså användes som en supplementär lag, visar att de andliga och världsliga jurisdiktionerna gick in i varandra. Bortsett från sakörena, som i och med reformationen nästan helt tillföll kronan/konungen, noterar jag det intressanta, att det inte var fråga om kumulerade mål, sådana som vi är vana vid idag, dvs flera mål/ärenden gjorda av en brottsling inför *en* domstol. Här ser vi istället, tycker jag, kumulerande och samarbetande domstolar, som gemensamt prövar i *samma* saker, inför två fora, om inte två gånger, så åtminstone en. Båda disciplinärätterna, dvs den andliga *och* den världsliga rättsinstansen, dömde i samma sak. Man tänker onekligen på regeln: `ne bis in idem`, dvs inte två (gångar) i samma (sak).

Kyrkotukt kunde utdömas tillsammans med böter av den andliga domstolen, av biskopen, man skulle t o m dra till tinget för edgång i vissa mål.⁹⁹ Tinget å sin sida, kunde givetvis bötfälla och utdöma livsstraff, men även döma tillbaka till den andliga domstolen för kyrkobot. Förfarandet torde ha vållat bekymmer för alla inblandade.

5.1.3 Västerås Stadga om Handel 1528 och Petris `ärelöshetsbegrepp´ 1538.

Gustav Vasas Västeråsstadga om handel 1528, handlade först och främst om att biskopssakörena skulle tillfalla kungen. Denna fiskala stadga minskade inte straffen för så k kyrkliga brott. Likhetera med Kb och Additamenta var påfallande när det gällde de brott, som jag uppräknade ovan. För arbete på helgdagar, för lönskaläger, för kätteri (otukt) inom familjeleden, för skyldskapsbrott och för tidelag blev eller kunde det bli, böter, som en form av kyrkotukt.¹⁰⁰ Men stadgan bör man läsa mera som en stadga för att försäkra sig om intäkter till kungen.

I Svensk Juristtidning¹⁰¹ tar Almquist i en artikel upp det så k `ärelöshetsbegreppet´ i Uppsalastadgan 1538. Begreppet finns belagt i två versioner. En A-text och en B-text. De tillskrivs Olavus Petri och det är B-texten, som tilldrar sig intresset. Stadgandet från år

⁹⁷ Kb. kap. XVII, inledningen.

⁹⁸ *Ibm.*, 3, 4§§.

⁹⁹ Kb. XVI:1§, för brytande av ålagd kyrkobot.

¹⁰⁰ "Kung Göstafs Ordinatie stadgad med Samtel. RijksRådens och alt Klercherijetz samtycke / uti Wästerås Anno 1528": 6, 11, 12, 13 och 15§§.

¹⁰¹ SvJt., 1962, ss. 354-363.

1600¹⁰² lyder i B-texten: Dessa sägas vara ärelösa och må ej ed ("lag") gå eller vittne bära.¹⁰³ Så följde uppräknandet (*se senaste not*)¹⁰⁴ av grunderna för ärelöshet.

Det intressanta här är, hur man kunde bli av med 'ärelösheten'. Det skedde, om man tog uppenbar skrift och underställde sig "den heliga kyrkans straff ("pöön")¹⁰⁵ och sedan bättra(-de) sitt syndiga leverne med sann botgöring ("paenitentz"), ruese ("ider") och ånger".

Författaren till B-textens formuleringar för här fram nyheten att ärelösheten kunde upphöra genom ett kyrkligt straff, en kyrkotukt, som omfattade uppenbar skrift.

Almquist diskuterar i sin artikel,¹⁰⁶ huruvida begreppet blev en lag och han kommer fram till, att Gustav Vasa inte sanktionerat stadgan. Men det, som är av intresse i det här sammanhanget är att det lyfter fram den gamle reformatorns, Olavus Petri, 'intressesfär'.¹⁰⁷

Alla de punkter som finns uppräknade, ville Olavus Petri föra in under kyrkans jurisdiktion. Särskilt i punkten om hor¹⁰⁸ önskade reformatorn föra över detta till ett modernt straff för äktenskapsbrott. Under den katolska kyrkans tid och domvärjo, hade detta sedlighetsbrott enbart straffats med böter till biskopen.

Tendensen till en s k världslig straffutmätning vid horsbrott är tydlig. Man skulle inte bara kunna slinka undan med böter.

¹⁰² Tillkomståret omdiskuterat och här oviktigt.

¹⁰³ SvJt., 1962, s. 357 f, som vidare lyder: Först alla de som förakta, missakta ("missvärda") och övergiva den kristna tron och den heliga kyrkans rätta stadgar och kristliga bruk. – Alla de som blodskam ("kätter") bruka och understödja ("medhålla") och frändsämjospjäll göra. – Item de som nidingsverk göra, att en dräper någon sovande eller på sin säng eller å vattnet simmandes. Item alla de som allmän frid bryta, som är hemfrid, badstugofrid, kyrkofrid och *hemlighusfrid* (min markering). – Item alla uppenbara tjuvar och kyrkoplundrare ("härjare"), rövare, förrädare, mördare, menedare, bannlysta, horkarlar, de som trolldom och vidskepelse bruka, de som giva sig i handel med djävulen för penningars och rikedomars skull. – Item alla de som äro fältflyktingar och fly från deras rätte herre i strid eller örlig, alla de som förlorat sitt förstånd ("af sitt sinne komna äro") och äro från vettet ("uhrsinte"), de som slå fader och moder och mandråpare utan tvång ("nödh"), - Alla de som förgiva sin jämkristen eller förgöra honom ("förgiörning giör å honom").

Alla dess må ej ed ("lag") eller värjemål gå, ej i någon domstol ("domb") eller nämnd sitta, ej vittne bära, som förr är sagt, *utan de först taga uppenbar skrift och den heliga kristna kyrkans straff* ("pöön") och sedan *bättra* sitt syndiga leverne med sann *botgöring* ("poenitentz"), *ruese* ("ider") och *ånger* (mina markeringar).

¹⁰⁴ *Ibm.*

¹⁰⁵ *Ibm.*, sista stycket s. 357, SvJt., 1962.

¹⁰⁶ SvJt., 1962, s. 359.

¹⁰⁷ SvJt., 1962, s. 359.

¹⁰⁸ *Ibm.*, s 360.

5.1.4 Gustafs Stadga 1554 om Kyrkofred...¹⁰⁹ och Acta Ecclesiastica constituta...¹¹⁰

Den första stadgan tar upp bötessumman för träta på kyrkogården, om man hotar och slår sin nästa eller "kindpustar" osv, samt att brottslingen ska hållas kvar (i upp till åtta veckor) till dess ordinarius kommer eller till dess biskopen får besked.¹¹¹ Den 2§ tar upp följderna om man dräper någon på kyrkogården, i kyrkan eller på vägen till kyrkan. Den ska "böte liif och lösöre", och om han blir benådad, "skall han til Domkyrkian och taga uppenbar Skrifft".

Det ska inte ens få hållas gudstjänst i kyrkan, förrän någon från kapitlet har farit till församlingen i fråga, och "förhandlar wännelig med Allmogen och Socknafolcket". Så allvarligt såg man på det inträffade. I 3§ finns så regler hur brottslingen ska kunna förlika sig med församlingen igen; han ska falla på knä och i allas åsyn be om nåd och vänskap.

Sistnämnda förfarande om dylik pliktbot, möter vi i Laurentius Petris föreskrifter till penitentiarien i en skrift som kallas: "Om vppenbar scriffitt en lithen vnderuisningh", tillkommet under 1550-talets senare del, troligen 1560.¹¹²

Kyrkotukten bestod i en *offentlig* avbön inför alla i församlingen.

I Acta Ecclesiastica¹¹³ står något liknande, som i föregående stadga om Kyrkofred, nämligen; vad som händer om man bråkar på kyrkogården och man därvid utgjuter blod. Då ska gudstjänsterna upphöra till dess både ordinarius och församlingen blir underrättade om syndaren och om synden, som bråkmakaren gjort sig skyldig till. Högtiden och (kyrko-)rummet har nämligen blivit vanhelgat (i lagtexten: "at han så ohelgar högtiden och det rummet").

Här var kyrkotukten mera ett *utpekande* av brottslingen och det ser man klart av texten. Men detta måste också ha varit ingripande för den som drabbades.

I själva verket är de båda stadgarna utfärdade för att reglera samma problematik, nämligen att kyrkofriden var viktig, så viktig att man t o m stängde kyrkan och underförstått återinvigde den och att syndaren blev föremål för ett kyrkotuktstraff: uppenbar skrift.

5.1.5 Patent om Högmåls Saker...¹¹⁴

Erik XIV:s Högmålsplakat 1563 kan sägas utgöra den vändpunkt, för införandet av de mosaiska straffsatserna vid brott mot dekalogen, som legat i luften under årtiondena

¹⁰⁹ Lyder: Konung Gustafs Stadga A:o 1554 om Kyrkofred warder bruten i Kyrkio eller wäg ex Jure Canonici & Civili. J. Schmedeman, 1706, p. 29.

¹¹⁰ Lyder: Acta Ecclesiastica constituta a Rege Gustavo I:mo Anno 1554. J. Schmedeman, 1706, p. 31.

¹¹¹ Konung Gustafs Stadga A:a 1554 om Kyrkofred ... J. Schmedeman, 1706, 1§.

¹¹² Svenska Kyrkans Historia, Förarbeten till KO 1571, S. Kjällerström, s. 51 ff.

¹¹³ Acta Ecclesiastica constituta ... J. Schmedeman, 1706, 1§.

¹¹⁴ Patent om Högmåls Saker. Daterat Sthlm den 1:e Maji Anno 1563, J. Schmedeman, 1706, p. 47.

efter reformationen. Erik klagar över ogudaktigheten och hur “mykit mindre achte nogen annen god och Christeligen lag och stadge / som våre salige framledne Sweriges Konunger hafwe påbudet och befaleddt / till then menige mans nytte / uthan tage sig ett ogudachtigt lefwerne före /”.¹¹⁵

Följden av denna ogudaktighet kunde bli att hela folket straffades, “för een menniskios öfwerträdelse”.¹¹⁶ Kungen påbjuder, att “ the grofwe och store laster och synder”,¹¹⁷ som tidigare sonades med böter, nu skulle “/uthen med thet rätte straff och tillbörlige peen fullföljes / såsom med rätte skeep bör”.¹¹⁸

Moselagarna kom att gälla och straffsatserna därifrån likaså. Brott mot tio Guds bud blev nu högmålsaker, dvs de blev överlag belagda med dödsstraff. Dock utvisade plakatet en ventil, när Erik lät skriva “/ dock skall vår Kongl. Autoritet här udinnen icke udi någon måtte warde förtagit till att benåde och straffe hwem oss synes”.¹¹⁹ Kungen hade möjlighet att ge nåd.

Men följderna av plakatet blev, att många kyrkotuktsärenden inte längre kunde sonas med vare sig böter, bot av annat slag eller av uppenbar kyrkoplikt, såvida inte Erik XIV utnyttjade sin rätt att ge nåd.

5.1.6 Mandat om Kyrckioplicht af Öhrebro...¹²⁰

Ytterligare ett inslag, men detta under Johan III:s regenttid är värt att nämnas. Johans bror, hertig Karl var hertig över bl a Södermanland och där bestämde han också som den suveräne i hertigdömet. I sitt mandat om Kyrckioplicht för Örebro kunde hertig Karl därför förordna, att alla de hovmän och knektar, som hade benådats till livet av honom, men inte fullföljde den “Capitels Stemno / eller gifwa sig Kyrckiones tilbörlige plicht;” ... “Så skall Saken oprepas / ock sedan straffes uthan alla Nåde / effter som brotten äro till / ock tilförende för rätte afsagde /”.¹²¹

Dvs att de som inte rättade sig efter de kyrkoplikter, som domkapitlet utfärdat för brottslingarna – som hade blivit benådade av hertig Karl - återfördes till sina dödsstraffsdomar utan någon nåd. Och detta visar också något på innehållet av den lag, som hertig Karl - Karl IX, år 1608 kom att stadfästa: Guds och Sverige Lag och Appendix. En lag med klart teokratiska och mosaiska stadganden och straff.

5.2 Funderingar kring kyrkotukt och skamstraff under medeltiden.

När man försöker att sätta sig in i frågor kring kyrkotukt i allmänhet, så förvånas man över att det egentligen inte är åtgärder för att förbättra människan, som kyrkotukten

¹¹⁵ Ibm., rad. 11 ff.

¹¹⁶ Ibm., rad. 52 ff.

¹¹⁷ Ibm., rad. 33 ff.

¹¹⁸ Ibm., rad. 35 ff.

¹¹⁹ Ibm., rad. 66 ff.

¹²⁰ Rubriken lyder: Mandat om Kyrchioplicht af Öhrebro den 28 Maji. Anno 1586. För hela `Mandatet` se sid. 3 i denna uppsats början. J. Schmedeman, 1706, p. 83.

¹²¹ Mandat om Kyrchioplicht af Öhrebro den 28 Maji, rad 28 ff.

innehåller, utan den blir i synnerhet en hård form av hämnd, straff och vedergällning. Ju hårdare och ondskefullare, desto bättre och 'gudligare'.

Det karaktäristiska med kyrkotukten var att den skulle genomföras offentligt. Ju större publicitet, desto mera skam. Det tycks som om offentligheten i själva verkställandet var medlet, för att orsaka så mycket psykiskt och fysiskt lidande som möjligt.

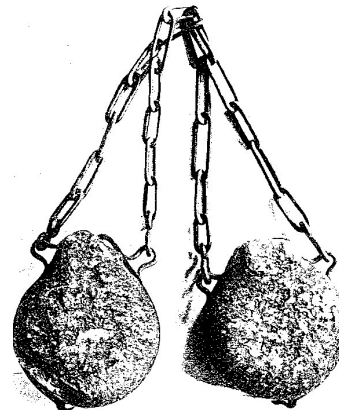
Framför allt tycks det ha varit sedlighetsbrotten, sexualbrotten, som utgjort den stora ärendegruppen för kyrkotukt. Äktenskapsbrott, skyldskapsbrott, lönskaläger, mökränkning och otukt med olika och varierande preferenser – allt, var tydligen ett tacksamt område att lagstifta kring. Och det gjorde man, både i den världsliga och andliga rätten.

Redan innan kristendomen påverkat samhället och lagarna, hade givetvis sedlighetsbrotten, äktenskapsbrotten, otukten osv, varit reglerat i den världsliga rättskulturen.

Tacitus¹²² berättar exempelvis om en otrogen hustru, som piskades från hemmet, naken och med avklippt hår. Straffet var hårt och vanärande och offentligt – många kunde nog se det som hände. Tacitusexemplet visar en otrogen hustru, men det kunde även drabba mannen. Vanligtvis var det dock mannen som klarade sig bäst i längden. Och då tänker jag på den ålderdomliga principen, att det var den förfördelade, t ex den bedragne äkta mannen, som hade att bestämma om nåd för en otuktiga hustru.

Det berättas exempelvis från en rättegång i Lödöse 1586,¹²³ att borgmästaren och rådet "för Guds skull" bönföll en bedragen man, att han skulle benåda sin hustru till livet, "vilket han ock för deras böns skull bejakade".

Carlsson¹²⁴ hävdar, med tanke på denna 'målsäganderätt', att det var ovanligt att den äkta mannen hävdade denna rätt. I stället var böter eller förvandlingsstraff vanligare. Om man inte klarade av att betala böterna, kunde man istället få bära 'stadens mantel' eller 'stadens stenar' runt om i staden.¹²⁵

Vad var då 'mantel, stenar'? Uppenbart är, vad gäller

¹²² Cornelius Tacitus, c:a 55- c:a 120 e. Kr. Ur Germania 19.

¹²³ Nya Lödöse tänkeböcker, utg. av Sven Grauers, Gtbg 1923 s. 115.

¹²⁴ De medeltida skamstraffen. Rig. 1934, s. 122. Lizzie Carlsson.

¹²⁵ Sveriges gamla lagar, Schlyters ed.. Stadgandet finns på flera ställen: Bjerköarätten 15, Uplandslagen 1. Magnus Erikssons Stadslag och Kr. Ll.

`stenar´ (bilden),¹²⁶ att äktenskapsbrottets anatomiska redskap åsyftas. Carlsson tar upp forskardiskussionen kring `mantel´ alt. `stenar´¹²⁷ och lyfter fram, att Magnus Erikssons stadslag var än mer preciserad i formuleringen än exempelvis Bjärköarätten:

“Orkar han ej boten, då skall snara läggas om skap (intrumentum viri) hans och på henne stadens stenar och så skall hon honom omkring staden leda och sedan staden försvärja”.¹²⁸

Förmodligen har dessa förvandlingsstraff kommit ur bruk under reformationens gång, men Östman¹²⁹ tar fram ett exempel på att en kvinna 1536, dömts att bära “skandstenarna” på äktenskapsbrott.

Vare hur det vill med `stenarnas´ betydelse, men `manteln´, den gifta kvinnans mantel eller dok, skulle i alla fall vara ett tecken på kyskhet. I ett `privilegiebref´ av år

1563,¹³⁰ heter det: “Skole inge kvinfolk, som otuktigt leverne före, drage sådane dräkt, som ärlige borgerskor och fromme dannekvinnor have pläge, som är dok och kragekåpor, ved samme kläders förverken” (eller klippas sönder delvis, se bilden).

¹³¹

Den grymma behandlingen av framför allt kvinnan, kom också i dagen på andra sätt. Genom att klippa av hår, öron och näsa på en otuktig kvinna, visade man världen på hennes nesliga brott.¹³²

Det finns skäl att också påpeka, att kopplingen, jungfru (mö) – oklippt, utslaget eller flätat, hår, var viktig under medeltiden. Och eftersom vi talar om kriterierna kring kyrkotukten, sedligheten och oskulden, med klara religiösa preferenser, kan man nämna, att kyskheten också kunde påvisas och kontrolleras på annat sätt, nämligen genom s k “mjölkning”, en synnerligen integritetskränkande behandling.

¹²⁶ Bilden på stenarna är hämtad ur Lizzie Carlssons uppsats; De medeltida skamstraffen, Rig. 1934.

¹²⁷ De medeltida skamstraffen, Rig. 1934, s. 125.

¹²⁸ Stadslagen, gifterm.b. 10.

¹²⁹ Nils Östman, De förlorade tänkeböckerna 1530-36, S:t Eriks Årsbok 1931, s. 206.

¹³⁰ Stockholm stads privilegiebref, I, Stockholm 1900, s. 61.

¹³¹ Bilden är hämtad ur Lizzie Carlssons uppsats; De medeltida skamstraffen, Rig. 1934.

¹³² Upplandslagen I, Ärvdab. VI.

Det berättas i Nya Lödöse tänkeböcker från år 1586,¹³³ hur `byfogden jämte några borgarhustrur av stadens myndigheter skickats ut för att, som det heter, "mjölka pigor". Pigan Elin ville inte underkasta sig den närgångna behandlingen, men de tillfälliga amatörgynekologerna (hustrurna); `vågade sätta sina öron i pant på att den kvinnan icke var mö. Byfogden sa då till stackars Elin: "Huad I icke tappa Edra hårflåtor in, då skulle de komma där sitta, som I icke villa".¹³⁴ Elin riskerade alltså, att få håret avklippt med våld och uppsatt på "kåken", dvs stadens hus (dvs Rådhuset eller Tingshuset), såvida hon inte själv klippte av det.

Renlevnadsriteriet och sättet att kontrollera kan för nutidsmänniskan inte på något sätt förklara eller försvara den *mycket* grova kränkningen av en människa och hennes kropp, såvida man inte kan förevisa ideologiska/religiösa skäl. Men de skälen hade och fick man i kristendomens och kyrkans kyskhets- och renlevnadsnit.

Utpekandet, skamsättandet och integritetskänkandet låg väl i nivå, med det offentliga straffandet i kyrkotukten.

Kopplingen jungfrulighet, renhet och oklippt hår, dvs långt hår, var också viktigt för fästefolk inför äktenskapets ingående. I Kristoffers landslag,¹³⁵ som jag redan behandlat något, stadgas bötesstraff för den man, som hävdar sin fästekvinna och sedan låter henne vigas "med brudaskrud, krans eller krona, ty Gud vill, att äktenskapet skall vara rent och obesmittat". Kontrollen gjordes när första barnet kom.

Att få sitt hår, sina öron och sin näsa avklippt resp. avskurna, drabbade inte enbart kvinnor. Förlust av näsan var också ett straff, som kunde drabba män vid otuktsbrott. Den som lockade "mans dotter, som är mö", så att hon blev `skämd till sin kvinnoära´, måste "lösa sin näsa" med böter (40 mark).¹³⁶ Om straffet verkligen har verkställts kan inte den undersökande Carlsson visa.¹³⁷

En annan vanärande och förnedrande behandling under medeltiden - som tilläggsstraff vid sidan om uppenbar skrift - var järnslagningen, som nämns i Additamenta.¹³⁸ Järnslagen skulle man vara under rislitning och uppenbar plikt, när man utanför varje kyrkdörr i sitt hemstift, sonade ett benådat kätteri-, tidelagsbrott eller mord på familjemedlem.

Att slås i järn betydde, att händer, fötter, hals och ibland även midjan belades med fångsel (smitt) och kedjor däremellan. Fångslen skulle bäras alltid eller till dess, de rostade sönder. Ibland skulle den dömda gå före i kyrkliga processioner och gissla sig för att få medlidande och förböner.¹³⁹

¹³³ Nya Lödöse tänkeb. s. 159

¹³⁴ *Ibm.*

¹³⁵ Kr. Ll. Add., G.

¹³⁶ Bjerköarätten 15, Magnus Eriksson stadslag, gifterm.b. III:1

¹³⁷ De medeltida skamstraffen, Rig. 1934, s. 137. L. Carlsson.

¹³⁸ Kr. Ll., Add., I, a.a.

¹³⁹ De medeltida skamstraffen, Rig. 1934, s. 139 ff. L. Carlsson.

Järnslagningen är sparsamt företrädd i svenska handlingar. Det finns dock ett fall som Carlsson tar upp.¹⁴⁰ De var två kvinnor, som år 1525 blev benådade för delaktighet i dråp, men som "vorde järnslagna". Men huvudsakligen blev järnslagning inte brukat annat än vid grova laster, och där brottslingen hade blivit benådad till livet. Det finns en föreskrift om detta i 1571 års Kyrkoordning.¹⁴¹

Det är emellertid mycket intressant detta med järnslagningen, för redan Gregorius av Tour¹⁴² nämner detta fenomen. Bakom legenderna finns otvivelaktigt ett stöd för antagandet, att bruket av järnslagning förekommit sedan äldsta tider inom den andliga jurisdiktionen. Det är således mycket troligt, att seden spritts med kristendomens intåg i Norden.¹⁴³

Att bära järnringar var också ett synligt tecken på att man överskridit lagen, och 1571 års Kyrkoordning visar, att det framför allt också var skammen, som skulle offentliggöras, "att varda järnslagen" visade till "den plikt, som haver med sig någon stor nesa".¹⁴⁴ Troligen har bruket med järnslagning avtagit under årtiondena efter och i samband med reformationen.¹⁴⁵

Den offentliga förnedringen var, som vi redan sett exempel på, ett av huvudskälen för bestraffning. Och så var det även, då det fordrades avbön för förtal och om man kallade någon för skällsord. I Kristoffers Landslag¹⁴⁶ fanns en 'läppegäldsregel', dvs, att man skulle slå sig själv på munnen om man inte kunde betala boten. Man skulle då också tillägga att man ljugit. Man skulle t o m gå baklänges ut ur tingssalen. Avbönen kunde ske på en för brottet anknytande plats, t ex, som nämnts, på Tinget, på Rådhustrappan, i kyrkan eller på kyrkogården.¹⁴⁷

Men förlikning i förolämpningsmål kunde också förekomma. Den kränkte kunde då få "vänskapsgåvor" och friden sänkte sig mellan parterna, eller som Stockholm stads Tänkebok förmedlar: "Dette var gjort i vänskap och kärlek till en fullkommen ända på både sidor".¹⁴⁸

¹⁴⁰ Nämligen ur Stockholm stads tänkebok, 1524-29, utg. genom Ludvig Larsson, Lund 1929, s. 81.

¹⁴¹ Finns under Om vppenbar scriffit; tredje stycket från slutet. Den svenska kyrkoordningen 1571, Lund, 1971, Kjällerström.

¹⁴² Gregorius av Tour, omkring 538-594, fransk biskop och historieskrivare. Hans viktigaste verk: *Historia francorum*.

¹⁴³ Axel Olrik, *Danmarks gamle Folkevisor*, VI, Kbhvn 1895-98, s. 216.

¹⁴⁴ Finns under Om vppenbar scriffit; tredje stycket från slutet. Den svenska kyrkoordningen 1571, Lund, 1971, Kjällerström.

¹⁴⁵ De medeltida skamstraffen, Rig, 1934, s. 143. L. Carlsson.

¹⁴⁶ Add., C, *Codex iuris... Christophorianus*, Lund, 1869. C.J. Schlyter.

¹⁴⁷ Kongl. Stadgar, Förordningar, Stockholm 1706. J. Schmedeman, s. 302.

¹⁴⁸ Stockholms tänkeb. I, ss. 424, 467.

6 Kyrkoordningen fram till 1571.

6.1 Kyrkotukten, nyskapande lagstiftning fram till 1571 års Kyrkoordning.

Det var Laurentius Petri, som efter Västeråsbesluten 1527 yrkade på en revision av Upplandslagens Kyrkobalk. Som vi vet, var det just denna balk, som användes som kyrkolag. I synnerhet efter reformationen blev det den, som ensam kom att användas för hela riket. Men innehållet i denna kyrkobalk var givetvis inte anpassad till reformationstidens behov i många delar. Därför skrev Laurentius Petri efter Västerås recess och ordinatia 1533, att kyrkobalken: "i många stycke icke så wäll wara öfwerwägen, tå hann giordes. Som wäll hadhe bordt sigh, ej heller ähr han all ens i alla laghböcker, uthan then eene håller såå och then andra så, therfore woro ganska nyttigt, att han wore på nytt wäll öfuerwägen och förbättratt".¹⁴⁹

Det blev ingen revision genom reformatorns försorg, utan den kom senare att företas av Erik XIV och Karl IX. Under mellantiden kom det nytt blod och nya tankar genom Gustav Vasas utnämning av superintendenten Georg Norman 1539. Och Laurentius Petri fick av olika skäl träda åt sidan.

Även Norman försökte sig på en kyrkoordning, men inte heller han lyckades få Gustav Vasa att stadfästa den. Förslaget var uppe 1541, 1544 och 1545. Efter Normans tid som ledare för kyrkan (superintendenturen upphörde 1544), blev det åter Laurentius Petri, som framträdde i reformsträvandena.

Inte heller Laurentius Petris förslag till kyrkoordning kom att antas, trots att även han försökte få förslaget antaget, både vid herredagen i Arboga 1546 och vid riksdagen i Strängnäs och vid rådsmötet i Stockholm 1547. Ärkebiskop Laurentius Petri slog då in på en annan väg, nämligen på delstatuternas väg. En del av dessa statuter kom senare att helt eller delvis inarbetas i 1571 års Kyrkoordning (här benämnt: KO).

Under åren 1548 till sin död 1560, stadfäste Gustav Vasa flera delstatuter, som på olika sätt rörde kyrkotukten. Den första, som rör ämnet, härrör från 1551 och går under benämningen: Stadga för pastorer, 1551.¹⁵⁰ Det, som är intressant där för vårt vidkommande, är frågan om *varför* boten ska göras.

Den reformatoriska tanken var, att uppenbar skrift visserligen borde bibehållas, skrev Laurentius Petri 1533 i förklaringar till Västerås recess och ordinatia, men -"dock skall hon icke skeep i then mening, att then bothen, ther sätties, skall göra fult för synderna in för Gudh, thett Christi död allena gör".¹⁵¹ Den för reformatorena farliga

¹⁴⁹ Handlingar rörande Sverges inre förhållanden under konung Gustaf I, utg. av Thyselius bd. 1, s. 89.

¹⁵⁰ Svenska Kyrkans Historia, Förarbeten till KO 1571, S. Kjällerström, s. 40 ff.

¹⁵¹ Finns under Om yppenbar scriff. s. 86 f. Den svenska kyrkoordningen 1571, S. Kjällerström. Lund 1971.

vägen, att boten var ett tillfyllestgörande för synden, var främmande för Laurentius Petri. Boten ska vara, "en timelig agha och tuchtan, tienandes och så ther till att andre skole see ther widh och läre bettere taga sigh til vara för sådhana gerningar".¹⁵²

Försoningen kunde inte utbytas med botgärningar (en satisfaktionslära), den var redan gjord, men författaren till 'Stadgan för pastorere' (Laurentius Petri) ville ändå, att straffet skulle vara hårt och strängt. Författaren tänkte då på brott, som inte fanns i den världsliga lagen: "Doch effter Sueriges lagboch icke innehåller något synnerligt peningestraft för sådana misgierningar och samma misgierning med sådana barnsdöd ähr nu worden så almenneligen och skeer (Gud bätret) nu oftare på en månadt eller tuå ähn ij förtiden på itt helt år omkringh".¹⁵³

Det framkommer alltså här, att spädbarnsdöd(-andet) inte straffades i den världsliga lagen. Det var kyrkans område. Hon skulle bestämma straffet, dvs boten och botgöringen. Frågan var bara vilken kyrklig dignitär, som skulle ha befogenheterna. Förmodligen var det prostarna eller de lägre ämbetsinnehavarna (penitentiarierna), som under den tidiga reformationstiden hade skött detta och det styrkes också av den sista stadgan, som Gustav Vasa antog vid Stockholms riksdag 1560.¹⁵⁴

Syftet med denna stadga var, att förhindra prästerna, att handlägga svårare kyrkotuktsmål och i stället låta biskoparna sköta detta. Med föreskriften, att prästerna inte ska befatta sig med "mandråpare, horkarlar, kättare och andra sådana, som komma vnder vppenbar skriff",¹⁵⁵ visade att man hade anknutit till den medeltida föreskriften om biskoparnas företrädesrätt, 'casus reservati' (dvs reserverade mål) i svårare kyrkotuktsmål. Vi ser en återkoppling till den kanoniska jurisdiktionen.

'Enligt samma stadga får prästen', skriver Kjällerström,¹⁵⁶ 'inte heller bannlysa någon utan att först ha underrättat biskopen. Båda föreskrifterna, (alltså den om spädbarnsdöd och vem som skulle handlägga svårare kyrkotuktsmål), äro ett tydligt belägg för biskoparnas alltmer ökade betydelse och deras strävan att utvidga sin jurisdiktion. Stadgan visar också en tendens att lägga allt flera synder under kyrkotukten', avslutar han.¹⁵⁷

Kyrkotukten i samband med den uppenbara skriften var alltså viktig enligt reformatörerna. Den var så viktig, att Laurentius Petri gjorde en utförlig sammanställning kring detta, huvudsakligen som en handledning till penitentiarierna. Den tillkom under 1550-talet och kallas: "Om vppenbara scrifftt en lithen vnderuisningh".¹⁵⁸ Där skriver

¹⁵² Finns i Stadga om uppenbar skrift. Omkring 1560, under rubriken: "Gudh wari tigh nådeligh". Svenska Kyrkans Historia, Förarbeten till KO 1571, S. Kjällerström, s. 52 ff.

¹⁵³ Ibm., under: "Schriftasät för barns död", s. 43 ff.

¹⁵⁴ Stadgan hade följande rubrik/överskrift: These efterschreffue articlar hafuer erkibiscop Lars Nerikus stadfast uthi then siste heredagh som konung Göstaff I hölt i Stockholm anno etc. 1560." Svenska Kyrkans H. Förarbeten till KO 1571, S. Kjällerström, s. 23.

¹⁵⁵ Holmquist, Svenska kyrkans historia III:1, s. 352.

¹⁵⁶ Kjällerström, Svenska Kyrkans Historia, Förarbeten till KO 1571. s. 24.

¹⁵⁷ Stadgan för pastorere citeras av Joh. Rudbeckius i "Kyrkiostadgar för Westerås stift". Utg. av Kyrkohistoriska föreningen II:1, ss. 13, 18, 19.

¹⁵⁸ Svenska Kyrkans Historia, Förarbeten till KO 1571, S. Kjällerström, s. 25.

han utförligt om den bot, som olika förbrytelser förde med sig. Men en sak, som också framkommer i denna "vnderuisningh", med tanke på omsorg och inställningen till nästan, är orden och förhållningssättet, som ska finnas hos penitentiarierna. De måste vara förfarna i Skriften (Bibeln) och ha ett kristligt samvete. Kärleken måste "altijd vara regell och rettelse ochså til Gudz ägen laagh ähn sidher til menniskiors stadgar".¹⁵⁹

Denna kyrkotuktsstadga innehåller alltså främst föreskrifter för penitentiarius. Hur han ska fråga ut syndaren om brottet, om han ångrar sig, om han vill ha Guds vänskap och syndernas förlåtelse, om han vill bättra sig, om de förfördelade vill förlika sig med honom och om han vill underkasta sig den plikt som penitentiarien pålägger honom. Svarar syndaren 'rätt', så förmedlar penitentiarien absolutionen. Anvisningar på straff och botplikter finns också med i denna stadga, men dessa har däremot inte intagits i 1571 års KO.

En stadga får här avsluta redogörelsen om nyskapandet av kyrkotukten, fastän den inte omfattar så mycket kyrkotukt. Men jag nämner den, eftersom den nästan helt kom att inarbetas i den nya KO.

Det är den statut, som går under benämningen Vadstena artiklar. Men ett kyrkotuktsärende tar den dock upp, nämligen: om någon har startat ett slagsmål i kyrkan eller på kyrkogården, då ska brottsligen föras till domkyrkan för uppenbar skrift.¹⁶⁰ Boten består av ungefär samma ålägganden, som jag tagit upp i kap 5 under 5.1.4., '...1554 om Kyrkiofred warder bruten...'

Således gjordes många försök att modernisera och förändra kyrkotuktens syfte, från - att ha varit en klar satisfaktion, ett gottgörande för begångna synder och orätter, alltså det medeltida katolska arvet - till en klart evangelisk reformationstanke, att rättfärdigheten inte kan förtjänas eller försonas genom botgärningar. Likväl behöll man skrifteinstitutet, eftersom det hade en fostrande och en allmän -"androm wårdnagla"-prevention.

6.2 Kort om tillkomsten av KO 1571.

Behovet av en Kyrkoordning (KO) var stort. Intresset för en översyn av de gamla lands- och stadslagarna, den gamla Upplandslagens kyrkobalk och de många kyrkoreglerna i Kristoffers landslag och Additamenta, för att nämna några, var också *nödvändigt* med tanke på reformationens idéer. Och Laurentius Petri kom med ett förslag till en sådan, redan 1546.

Även superintendenten Georg Norman lade fram förslag, men de skulle bli flera

¹⁵⁹ Finns i en handskrift: signum N. 1722, presenterad av L. A. Anjou, Svenska kyrkans historia ifrån Upsala möte 1593..., s. 45.

¹⁶⁰ Ur Vadsenaartiklarna 1552, Redaktion B:VIII, "Ther kyrkiofrijd är brutin". Kjöllnerström, Svenska Kyrkans Historia. Förarbeten till KO 1571, s. 72.

turer i ämnet innan någon KO låg färdig. Många förändringar gjordes under Gustav Vasa och reformatörerna. Diskussionen om den andliga jurisdiktionen var igång hela tiden. Men huvudsakligen var det Gustav Vasas egen önskan att få bestämma i kyrkliga frågor, som avgjorde fördröjningen av en KO.¹⁶¹

Laurentius Petri ville under reformationens första årtionde, att det skulle göras en klar åtskillnad mellan andlig och världslig jurisdiktion i enlighet med tvåregementsläran, att överheten skulle vara de två tavlornas beskyddare - `custos utriusque tabulae´ -, men han kom att ompröva denna tanke under 1540-1560-talen. I fråga om kyrkotukten gick han tillbaka till den kanoniska sedvanan, att bot- och plikträtten skulle handhas av kyrkan som tidigare. Även Georg Norman försökte förändra den andliga jurisdiktionen genom att ta bort biskoparnas och prostarnas domsrätter i olika kyrkotuktsärenden, genom de publica poenitentiarerna under en kortare tid.

Trots sitt motstånd till en KO godkände Gustav Vasa flera kyrkliga delstatuter, av vilka en del redan är behandlade. Kungens intresse av enhet i religionen, `unitas religionis´, var dock ändå uppenbar. Genom influenser från både inhemska och utländska (främst tyska) kyrkoordningar, framlades slutligen ett förslag, som i stort överensstämde med förslaget från 1546, med de inarbetade s k Vadstenaartiklarna. Ytterligare revisioner genomfördes (fler delstauter inarbetades) fram till 1561, då det slutliga kyrkoordningsförslaget var färdigt.

Men med den nye kungen (Erik XIV) förändrades läget. Kungen var teologiskt och kyrkligt intresserad och han ville rensa ut allt katolskt.¹⁶² Han önskade en återgång, både till reformationens grundtankar men även till ett teokratiskt och mosaiskt straffsätt. Han ville återgå till den gamla kyrkobalken. KO-förslaget fick vänta. Under tiden utfärdade Erik XIV sitt Patent om Högmåls Saker, 1563 (se kap. 5 under 5.1.5.).

Varken Gustav Vasa eller sonen Erik XIV kom alltså att stadfästa KO-förslaget. I stället blev det Eriks bror Johan III, som år 1571, efter en grundlig bearbetning 1569, kom att bli den, som stadfäste det nygamla förslaget. Drygt tjugofem år tidigare hade Laurentius Petri lagt fram grundförslaget, vilket nu, i omarbetat skick, äntligen antogs.

6.3 Kyrkotukten i KO 1571 och Johan III:s kyrkotuktspolitik.

Kyrkomötet i Uppsala 1572 blev det år, då prästerna med ed förband sig att följa den år 1571 antagna KO. Eden innebar i praktiken en både muntlig och skriftlig förbindelse till kungen och till kyrkan.

Vid det mötet behandlades även kyrkotuktsfrågor. I "Articlarna vthi thenna Kyrkio

¹⁶¹ Den svenska kyrkoordningen 1571, utg. av S. Kjöllnerström 1971 Lund. s. 210.

¹⁶² Ibm. s. 217. Erik XIV ville att stiftscheferna skulle ange de bestämmelser i kyrkobalken, som var "grundade på papistisk lära". Kungen ville förändra dem.

Ordningen”¹⁶³ finns stadgat om det, som är intressant, för valet av ämnet.

Extemporerat till modernare svenska, innehåller de i sammandrag:

(7); med `Syndabot`¹⁶⁴ (be)-skrivs allmänt, att människan ska ha insikt om sin synd, hur hon ska bekänna den och be Gud om förlåtelse. Människan ska inte synda på nåden, utan vinnlägga sig om verklig ånger. Det finns en syndabekännelse, som bara Gud hör, dvs den tysta och hemliga, men det finns också en uppenbar bekännelse, som hela församlingen tar del av. Till den hemliga hör bättring, och till den uppenbara hör uppenbar bekännelse och uppenbar bättring. Till den första delen hör hemligt skriftermål och bättring, men till den andra hör det som kallas uppenbar skrift.

(8); `Om hemligt skriftermål`¹⁶⁵ har KO en lång utläggning. Det handlar där i huvudsak om när präst tar emot bikt, hur han ska förfara mot biktbarnet. Vilken bot som ska påläggas: läsa Fader Vår, Tron, Budorden osv...och innan biktbarnet bjuder sig själv till nattvardsbordet, ska han veta det viktigaste om sakramentet.

Prästen ska också fråga om biktbarnet begär att bli avlöst. I samband med denna fråga ska biktbarnet rannsaka, om det finns mer, som han bör bekänna. Kanske sådant som kommer under uppenbar plikt. Finns det inget, förmedlar prästen avlösningen. Exempel på avlösning: Forma absolutionis (`Vadstenavarianten`) finns under *not 21* och detta är den allmänna, som prästen säger till alla i kyrkan på en gång. KO:s formel är betydligt längre,¹⁶⁶ och sägs till *en* skriftande, dvs enskild bikt/skriftermål.

(9); `Om uppenbar skrift`¹⁶⁷ förklaras i KO på så sätt, att den är dubbel. Det första uppenbara skriftermålet är den allmänna syndabekännelsen, som *alla* i kyrkan läser med i, gemensamt och på samma gång.. Det skedde på den tiden alldeles efter predikan. Men det andra skriftermålet, som i KO kallas `paenitentiam publicam` göres *endast* av *den*, som har bedrivit någon eller flera laster och ska offentliggöra detta, så att det *hörs* uppenbart, för alla närvarande i församlingskyrkan (*se sid. 7, not 6, uppsatsens början, om uppenbar skrift*). Syndaren ska ensam uppenbara sina tillkortakommanden högt och tydligt och be om förlåtelse i församlingskyrkan (ibland vid kyrkdörren) och `gudhi` samt förlika sig med församlingen och utlova bättring och kristlig lydnad.

Och de laster som efter lång sedvana vanligtvis har kommit in under uppenbar skrift är: “Barnsdödh, meenedh, hoor, mandråp frendspild, ketterij, och tydelagh medh fää”. De finns fler uppräknade.

¹⁶³ Den svenska kyrkoordningen 1571, s. 21. Utg. S. Kjöllersström. Register på “Articlarna”, nr 7 Om Syndaboot, nr 8 Om Hemligh Scrifftermål, nr 9 Om vppenbar Scrifft och nr 10 Om Ban(n).

¹⁶⁴ Ibm. s. 65 ff.

¹⁶⁵ Ibm. s. 67 ff.

¹⁶⁶ Ibm. s. 74. Forma Absolutionis: “Alzmecktige ewige Gudh wår Herras Jesu Christi Fader, ware tigh nådelig, och för sins eenfödda Sons wår HERras Jesu Christi pino och dödh skul, förlåte tigh alla tina synder, och iagh vthi samma wår HERras Jesu Christi namn, effter hans befallning, och vthi hans ordz krafft, ther han sägher, Hwilkom j förlåten synderna, them äro the förlåtna, sägher tigh frij, ledigh och löös ifrå alla tina synder, I namn Faders och Sons och then helge Andes. Amen. Gack medh fridh.”

¹⁶⁷ Ibm. s. 76 ff.

Förfarandet blir nu en uppenbar (offentlig) plikt. Vid kyrkdörren ska kyrkotjänaren, paenitentiarius,¹⁶⁸ rannsaka om fallet. Han ska utröna, om ångern är uppriktig, om han tillstår sina brott, om han vill bättra sig osv, samt om han är villig att godta boten, som paenitentiaren lägger på honom. Men boten, som han tar emot, ska han inte tänka sig som en bot för synderna han gjort (en satisfaktion), utan han ska hålla "thet för een timelig Kyrkionepst eller boot", med vilken han försonar sig med församlingen, att "andre skole ther aff haffua en wårdnagla". Paenitentiaren ska också trösta och förmana med "Scriffene" (bibelord), det bästa han kan. Efter att sedan ha satt en plikt på den ångerfulle syndaren, skulle han låta honom gå.

Plikterna varierade: kanske hade man under rusets inflytande begått dråp, då kunde man t ex ådömas att inte få gå till "gestbodz eller til ööls" och ej heller "bära wärio".

Slutligen kommer ett stadgande om de plikter, som sammanhänger med de världsliga straffen och som är en följd "ther them warder liffuet benådt". Plikterna/straffen bestod i att slås i järn och att stå naken framför kyrkdörren. Järnslagen skulle bara den bli, som blivit benådad för kätteri, tidelag och som mördat barn, fader, moder, broder osv...

Om man inte tar emot plikten utan föraktar den, så kan nåden återkallas och den gamla domen verkställas.

(10); "Om Ban´(-n)¹⁶⁹ slår KO genast fast, att det är instiftat av "Christus", givet till apostlarna, till Kyrkan. Att bannlysa någon, är inget annat än att binda honom i synderna, som brottslig och obotfärdig, "icke öppnandes nådhaporten för honom, såsom ellies skeer medh the bootferdigha, genom Kykionnes nöcklar". Den yttersta grunden för bannlysningen är "tredskheten" och "olydnan" för Gud, som i KO uttryckes med "Contumacia".¹⁷⁰

Innan någon bannlyses, ska man förfara med honom, som Paulus lär.¹⁷¹

Ingen får heller bannsättas för världsliga skulder, utan endast för grova laster och missgärningar.

Under banntiden får ingen handla med honom eller umgås med honom, som man gör med andra kristna bröder. Man ska hålla honom för en hedning, men i nödvändiga ärenden av världslig natur kan man "wäl lata sigh til honom". Han får inte närvara i kyrkan under nattvardsgång, men väl åhöra predikan, därefter ska han avlägsna sig. Den som umgås med en bannlyst, gör sig delaktig i hans synd och kan själv bli bannlyst. De enda, som kan umgås med honom, är hustru, barn och tjänare och de, som är beroende av honom och, "Item the som icke weta, at han är banlyst".

Bannsättning, som görs av kyrkotjänaren (paenitentiaren), Landsprest (prost) eller annan, kan inte göras, förrän det förhandlats med "Ordinario eller Praeposito" (biskop eller hans ersättare).

¹⁶⁸ Ordet stavas både med ae, oe och enbart e.

¹⁶⁹ Den svenska kyrkoordningen 1571, Kjellerström 1971, s. 81 ff.

¹⁷⁰ Ibm. s. 82, och betyder: trotsig, gensträvig och olydnad, olydig.

¹⁷¹ Paulus 1:a brev till Korinthierna, kap. 5:1-5. Fördömande och uteslutning från församlingen när någon ertappas med incentuösa brott = kätteri.

Avslutningsvis kommer så Forma excommunicandi.¹⁷²

Dessa stadganden och dessa kyrkotukter och olika kyrkoplikter, som vi nu möter i KO, har vi redan stött på ett flertal gånger i framställningen. Nu var de samlade mellan två bokpärmar och stadfästa.

Men redan under slutåren, intill stadfästelsen av KO 1571 och även därefter, fortsatte diskussionerna kring kyrkotukten. I striden kring kalvinismen¹⁷³ under Erik XIV, hade försvaret för de reformatoriska idéerna och frågan, vad den andliga jurisdiktionen skulle innefatta, utmynnat i en kyrkotuktskatalog, som gick under namnet "Crimina Notoria".¹⁷⁴ Denna katalog sände Johan III till Laurentius Petri. Den innehöll artiklar, en katalog över kyrkotuktsärenden, som i stort grundade sig på de tio budorden. Troligen är de skrivna för att *utvidga* kyrkotukten och straffsatserna.¹⁷⁵

Johan III ville införa strängare kyrkotuktsstraff än de, som fanns i gällande KO. Om detta hade han redan 1569 skrivit till biskoparna. Han begärde att, "ogudaktiga och försupna präster skulle avsättas såväl från sitt ämbete som från sin tjänst samt att präster som begick otukt, äktenskapsbrott eller mord skulle dömas till döden enligt lagen."¹⁷⁶

I ett annat brev, som Johan III (*bilden*)¹⁷⁷ skrev, gällde frågan "hwadh straff the schulle stå effter kyrckiones rätt, som meenedhare, sacramentzens misbrwkare, och Gwdz förachtare wore".¹⁷⁸ Brevet är intressant eftersom det skiljer mellan mål, som är intagna i den världsliga lagen och ska dömas av en domare – bland dessa mål nämns mened, blodsskam och "andra synder, theres straff finnes vthi Swerigis lagbook" – och mål, som direkt ska läggas under kyrkan med kyrkostraff.

Där nämns också falsk ed stadfäst med nattvardsgång, "Hwilkit är itth ogwdhachtigth misbrwk, emot Christi insetielsse, ty sacramentet är stichtadt til troones stadfästilsse åm syndernes förlåtillsse, genom Christi dödh, och icke till at stadfästa saaker

¹⁷² Den svenska kyrkoordningen, 1571, Kjällerström, 1971, s. 84.

¹⁷³ Det gällde huruvida bildförbudet i dekalogen var ett eget bud eller ej. Luther hade inte med detta bud i sin katekes. Kalvin räknade däremot med det, som ett eget bud och det skulle därför gälla. "Du skall inte göra dig något *beläte* eller någon *bild*, vare sig av det som är uppe i himmelen eller av det som är nere på jorden...Du skall *inte tillbe* sådana, ej heller tjäna dem." 2 Mosebok 20:4,5.

¹⁷⁴ Dvs brott som var namngivna = `noterade brott`.

¹⁷⁵ Johan III och Nova Ordinatio, R. Persson, 1973, s. 102.

¹⁷⁶ Johan III och Kristi lekamens fest, S. Kjällerström, Lund, 1955, s. 16.

¹⁷⁷ Bilden föreställer hovmålaren Johan Baptista van Uthers porträtt av den 45-årige Johan III, Gripsholm.

¹⁷⁸ Guds och Sveriges lag. S. Kjällerström, s. 54.

j rättegångar”.¹⁷⁹ Om nu sådana brottslingar benådades till livet, så borde de få slita ris utanför sin hemförsamlings kyrkodörr och utestängas från församlingen.¹⁸⁰ Här görs en direktkoppling till Västerås ordinantian 1544 där man bl a skrev, att menedare skulle slita ris och utestängas från församlingen.

Bakgrunden till Johan III:s intresse för restaurationen av kyrkotukten får man söka i de yttre händelser, som drabbade landet på 1570-talet. Landet var skuldsatt p g a pågående eller avslutade krig. Den brudskatt, som t ex Gustav Vasa hade utfäst för sina döttrars äktenskap, hade kronan ännu inte betalt. Och det var stora summer det rörde sig om och de skulle betalas ur statskassan.

Johan III var också skrämdd inför misstanken att man ville avsätta honom till förmån för den avsatte Erik XIV. Han försökte att lösa detta genom en skärpning av både de andliga och världsliga straffen.

Det är i relation till detta, som kyrkomötet 1572 och önsknigen om skärpta kyrkotuktsstraff ska ställas. Här kommer *Crimina Notoria* in. På en rad punkter skulle kyrkotukten utvidgas och de straff, som det var fråga om, var uppenbar skrift och excommunicatio. När Johan III relaterar till de laster i KO 1571, som jag tagit fram ovan under denna punkt, och vill utvidga katalogen med “svalg (frosseri) och dryckenskap”, och - då han skriver orden “andre dylika laster” i brev och artiklar till biskoparna -, så kan man se detta, som en önskan om skärpt kyrkotukt.

I mötesprotokollet för kyrkomötet 1572¹⁸¹ ingår en rad punkter om exkommunikation för laster som inte finns med i KO 1571, bl a blasfemi, falska vittnen, sådana som hyser hat, vrede och ovänskap mot sin nästa, dryckenskap, boleri och träta på kyrkovallen. Det gällde även visedictare och öknempnare.¹⁸² Barnkvävningen, som tidigare var ett rent kyrkligt ärende, skulle nu vidgas och skulle innebära både ett andligt och ett världsligt straff..

Blev nu dessa förslag till utvidgad kyrkotukt stadfästa? För att få ett svar på detta, måste man gå fram till Johan III:s *Nova Ordinantia* (NO) 1572 och enligt Ahnfelt,¹⁸³ så blev det en utvidgning, om man jämför med kyrkostraffen i *Crimina Notoria* och de kyrkostraff som fanns i KO 1571.

Men det blev mer än så. Johan III uppfattade läget i landet och sin kungaställning, som motiv för att även skärpa kyrkotukten i samband med tioendeuppbörden. Han utfärdade också ett direkt påbud om återupptagande av prostetingen.¹⁸⁴ De gamla prostetingen (avskaffade under G. Normans tid som superintendent) hade uppstått igen.

¹⁷⁹ Högmässa med nattvardsgång, 1954. Å. Andrén, s. 158 ff.

¹⁸⁰ Guds och Sveriges lag. S. Kjöllnerström, s. 33.

¹⁸¹ Acta synodica in concilio Ubsaliensi anno 1572, 18 augusti.

¹⁸² Visedictare och öknempnare; dikta visor och i överförd bemärkelse `klagovisa -låt´ och ge öknamn, dvs att kalla någon med skällsord.

¹⁸³ Bidrag till svenska kyrkans historia i sextonde århundradet, Ny följd. LUÅ 1895, s.26.

¹⁸⁴ Ur *Investigatio memoriae patrum*, Editor. Pentii Laasonen. Kyrkomöte 1572 och kyrkotukten. Å. Andrén, s. 239. “...domproster och decaner widh domkyrkiorne, sampt medt våre fougder och befalningsmän hwar j sin stadh årligen hålle prosteting vthi hwart biscops sticht, effter som och tilförenne haffuer waret bruk och pläghsedh”.

Vid förhandlingarna om Nova Ordinantia 1575 diskuterade prästerna olika bestraffningar för bl a mandrån, svordomar, eder, tidelag och tråtor på kyrkogården. Man tog förmodligen också upp saköresfrågan vid äktenskap i förbjudna led. Denna diskussion utgjorde antagligen bakgrunden till Johan III:s mandat om "artiklar ibland meningene man i Sverige och Finland att bruka anno 1575".¹⁸⁵

I den sista punkten i denna stadga står: "Den som går stjälande till Guds bord stånde utom kyrka och böte 3 mark; och den som icke vill förbättra sig skall bannställas och hållas för en hedning".

Det finns ett liknande stadgande i Kb XXI: 5§ och i Västerås ordinantia 1528 lyder formuleringen: "Den som ohörig är kyrkan, det är den som är satt utav kyrka eller bannlyst och går in likväl och aktar det för intet, böte konungen och icke biskopen".¹⁸⁶ Principen i NO var, att det skulle vara fråga om *kyrkostraff*, men av citatet ovan ser man, att domen fick en annan inriktning. Man skulle böta till kungen.

Både Kjällerström¹⁸⁷ och Askmark¹⁸⁸ visar också, att NO valt ett annat spår. Den världsliga juridiska domsrätten till "biskopar och kyrkans personer är en donation, gåva och skänk, som dem given och unt är genom människoauktoritet och tillstånd".¹⁸⁹ Med denna formulering fick *kyrkan av överheten rätten*, att använda världsliga straffformer, t ex risslitning och böter. Denna "jurisdictio politica" knäslattes av Johan III och kom i första hand att gälla sådana mål, som inte fanns i den världsliga lagen.

Det är under denna tid som man kan se tillkomsten av en del prost-visitationsstadgar, vilket Andrén bl a nämner i en otryckt undersökning.¹⁹⁰

Proststadgar från Johan III:s tid visar, att man ofta kunde få böta åt två håll; till kyrkan och till kungen. Vid brott, som inte fanns upptagna i den världsliga lagen, kunde man få stå uppenbar plikt i kyrkan och få böta.

Exempel på detta finns från ärkebiskop L. Björnrams visitationsstadga 1585¹⁹¹ om sedlighetsbrott, om "bolare" och "bolerskor".¹⁹² Från Växjöbiskopen N. Stephanis cirkulärskrivelse 1584 får vi reda på, att den som belägrar sin svägerska, "skall böta överheten såsom för kätteri och annat frändsämjospjäll och undergå kyrkoplikt".¹⁹³

Exempel på domstolar enbart sammansatta av präster fanns också. Bonden Nils Larsson på Öland riskerade dödsstraff under handläggningen (åren 1575-1576) för ett hädelsebrott mot Gud, men den prästerliga domstolen framställde en önskan om nåd till

¹⁸⁵ Diskussionsprotokoll angående NO 1575, T 61, Linköpings stifts- och landsbibliotek.

¹⁸⁶ Gustaf I:s registratur 5, s. 28.

¹⁸⁷ Kyrkolagsproblemet. S. Kjällerström. s. 36.

¹⁸⁸ Ämbetet. R. Askmark. s. 53.

¹⁸⁹ Kyrkolagsproblemet, s. 36, Kjällerström och Ämbetet, s. 53, Askmark.

¹⁹⁰ Prostämvetet och kyrkotukten i Sverige under reformation och ortodoxi.

¹⁹¹ I Norrländska kyrkostadgar från 1500- och 1600-talen – KÅ 1911, Meddelande och aktstycken – s. 98.

¹⁹² Män resp. kvinnor som bedriver hor, otukt.

¹⁹³ Undersökning och aktstycken, 1898, H. Lundström, s. 53.

Johan III för bonden; att han i stället måtte dömas till uppenbar skrift och plikt.¹⁹⁴ Bonden fick nåd och kyrkoplikt.

Hotet från Johan III att den, som inte gjorde bot i fråga om grova synder, skulle drabbas av både världsligt och andligt straff, och som hade framställts till biskoparna genom brev och artiklar inför kyrkomötet 1572, hade blivit verklighet. Skärpningen kom.

När det gällde barnkvävningsfallen, var det ju en kyrkotuksfråga som, enligt KO 1571, helt sköttes av prästerna. Sedan medeltiden hade enbart de kyrkliga myndigheterna handlagt dessa mål. Enligt kyrkomötesprotokollet 1572 blev det något helt nytt. Det skulle straffas både andligt och världsligt (såväl ett världsligt som ett kyrkligt straff), `tam politica quam ecclesiastica poena´.¹⁹⁵

Intressant är, att det endast är i ett fall, som Johan III själv anses ha utfärdat bestämmelser om skärpta världsliga straff. Och det var i det ovan nämnda tiondeplakatet, där han fastslog, att den som dolde tionde, skulle straffas som för annan stöld.

Men troligen har Johan III stadfäst fler plakat, förmodligen även ett om skärpning av kyrkostraffen vad beträffar den eller de, som bekräftat sin ed (eller mened) med nattvardsgång. I början på 1570, vände han sig till biskoparna Olaus Petri i Stockholm och till Nicolai Ofeegh i Västerås och ville ha ett uttalande, hur man skulle ställa sig till sådana brottslingar. Svaret blev, att menedare skulle straffas enligt lagen och de, som bekräftade sin falska ed med nattvardsgång, skulle - om de skonades till livet - sändas till prästen och slita ris vid kyrkdörren.¹⁹⁶ Anjou ställer sig dock tveksam till plakatets autensitet.¹⁹⁷

6.4 “Timelig Kyrkionepst”.

Under föregående punkten ovan, har jag redogjort för kyrkotukten i KO 1571 och den på sid. 45 f. sammandragna punkten (9) är då av särskilt intresse. Det är den, som handlar om den uppenbara skriften och de där till knutna plikterna eller påföljderna.

Den romerska kyrkan hade ett satisfaktionssystem, som innebar, att man genom plikt och bot kunde förtjäna förlåtelsen. Det var ett teologiskt system, som hävdade (och hävdar) att man föll ur kyrkans nåd eller sakramentsgemenskapen, om (när) man syndade. Man riskerade att gå evigt förlorad, om man inte genom botsakramentet, den uppenbara plikten och genom absolutionen, åter kunde komma in under kyrkans hägn. Men inte ens absolutionen räckte till, för att man skulle kunna komma till himmelen, om man syndat grovt. Människan kunde själv kompensera sina tillkortakommanden och genom goda gärningar göra sig förtjänt av himmelriket. Om detta inte lyckades helt, kunde man i alla fall med de goda gärningarna förkorta tiden i skärselden.

¹⁹⁴ Riksregistraturet 10/1 och 23/2, 1576.

¹⁹⁵ Barnkvävningen 1960. A. Thomson.

¹⁹⁶ Guds och Sveriges lag. S. Kjöllnerström. s. 54 f.

¹⁹⁷ Svenska kyrkans historia, 1866. L. A. Anjou. s. 45 f.

Denna rekconciliationstanke var helt främmande för reformatörerna, som hävdade att allt gavs av nåd, gratis – även absolutionen. Problemet med den i KO medtagna uppenbara skriften och boten, plikten, blir då tydlig. Och det intressanta är hur reformatörerna försöker lösa denna ärvda katolska kyrkliga sed.

Andrén¹⁹⁸ visar i en artikel på denna problematik vad gäller *syftet* med kyrkotukten och boten *i* och *med* de nya och reformatoriska tankegångarna.

De flesta reformationskyrkor tog bort den uppenbara plikten, men det gjorde inte den svenska reformationskyrkan. I stället gav man den en ny tolkning. Den romerska uppfattningen var, att botövningarna skulle förkorta tiden i skärselden och därför hade det varit naturligt, att man avvisat detta i den svenska reformationen.

Orsaken till att man inte gjorde detta, får man söka i förloppet i det svenska förfarandet.

Vid riksdagen i Västerås beslutade man, att Guds ord skulle predikas rent och klart. Frågorna om själva ceremonierna (bl a den uppenbara plikten/skriften och boten) behandlade man inte förrän två år senare, vid kyrkomötet 1529 i Örebro. Och där beslöt man, att inte göra några förändringar i de ceremoniella frågorna, utan i stället ge dem en *evangelisk* tolkning.

Beslutet i Västerås, skriver Andrén,¹⁹⁹ blev att den uppenbara skriften skulle bibehållas. Utformningen av den skulle läggas i penitentiariernas händer. Man behöll strukturen från den medeltida romerska utformningen av den uppenbara skriften och utslöt det, som var oevangeliskt. På så sätt avvisade man den katolska tanken, att den uppenbara skriften, själva botgörandet, skulle vara förtjänstfullt. Laurentius Petri menade, att plikten skulle anses "för ett utvärtes straff".²⁰⁰ Enligt luthersk uppfattning hörde alla yttre straff till den världsliga överheten och kyrkan skulle straffa med ordet. Men riktigt så blev det ju inte.

Laurentius Petri måste därför förklara, varför kyrkan hade hand om den uppenbara skriften. Och han gör det själv i KO, när han förklarar: "ther aff at swerdet icke så bijter som wel behöffdes, må hon så fierran wäl bliffwa, allenast skal thetta achtat warda, at man håller her medh itt tilbörlichit mått och beskedeligheet, och vthelycker all misbruk, sådana som vnder Påwan warit haffua."²⁰¹ Förklaringen var alltså den, att det världsliga straffet inte bet, så som det borde ha gjort, trots att det tydligen använts flitigt, "håller her medh ... och vthelycker all misbruk"; nämligen, för att åstadkomma en andlig och kroppslig förbättring.

Ytterligare ett skäl för att behålla den uppenbara skriften uppvisar KO, nämligen, där det står om att man ska förlika sig med församlingen och Gud: "så at thet är vppenbart och allom kunnogt wordet...begärar nådh aff gudhi, och förljknig medh församblingenne, vthloffuandes bättring och all tilbörlich och Christeligh lydhno."²⁰² Och

¹⁹⁸ Ur Den svenska kyrkoordningen 1571, utg. av S. Kjällerström, s. 302 f.

¹⁹⁹ Den svenska kyrkoordningen, 1571, Kjällerström, 1971, s. 302 ff.

²⁰⁰ Den svenska kyrkoordningen, 1571; under uppenbar skrift.

²⁰¹ Den svenska kyrkoordningen, s. 76.

²⁰² Den svenska kyrkoordningen, 1571 s. 75.

här är det förlikning, försoning och förbättring, som den uppenbara skriften ska frammana. Det var inte villkorat till absolutionen eller gärningarna.

Själva förfarandet vid uppenbar skrift föreskriver KO också om. Akten ska ske utanför kyrkdörren och man får ingen avlösning om man inte: 1 “står sijn gerning til”, 2 och bekänner “sigh thet tyckia illa wara”, 3 “ingen then sigh icke haffuer förlijkt eller förlijkning vthloffuat medh retta målzegande, eller them som moot brutit är...”, 4 “för än han sådana bedreffna last förloffuat och försworit haffuer” samt 5 “medh mindre, at han förplichtar sigh til at stå lydnona, och vndergå then Kyrkio plicht som honom skal vppå leggas.”

Frågan om varför kyrkotukten i form av den uppenbara plikten bibehölls i den reformatoriska kyrkan, har här fått sin förklaring.

Mycket av det som kommer fram, vad beträffar den uppenbara plikten, har vi redan tidigare mött i Stadgan för pastorer från 1551, i kap 6 under punkten 6.1. (fjärde stycket) ovan. Det är samma hand på pennan nu, som då; Laurentius Petri.

Den andra stora delen av den uppenbara plikten är då boten. Reformatorerna avvisade den satisfaktoriska delen helt och underströk pliktens nytta. Plikten sattes för att andra skulle se och ta lärdom, “androm wårnagla”, som det hette. Dvs en general-prevention.

Botens innehåll skulle utmätas av paenitentiarien och det var hans ansvar, att den inte blev felaktigt utformad. Han skulle, som sagt t o m använda sig av Skriftens ord och tala väl till syndaren; paenitentiarierna skulle “haffua et christligt samvet”.²⁰³

Boten kunde bestå av fasta, bön och allmosor och Laurentius Petri tar upp detta i KO och godkänner förfarandet, förutsatt att det skedde enligt reformatorisk tradition. Det innebar, att fastan skulle vara en rätt fasta, utan den romerska graderingsfastan.²⁰⁴ Likaså accepterades bönen som bot, förutsatt att den inte var ett förtjänstfullt upprepande av Fader Vår och Ave Maria, utan uppriktiga böner om förlåtelse, om livets nödort och om nästans bästa. Likaså kunde allmosor tjäna som bot och de skulle utges med utgångspunkt från den botgörandes möjligheter och inte som en kyrkotuktens avbetalningsplan.

Laurentius Petri visar också på *undantag* från boten – plikten. Det första undantaget gällde avhållsamhetens fasta i äktenskapet, eftersom den andra parten kunde bli lidande (gällde dock ej vid blodsskamsbrott). Det andra undantaget gällde utestängning från kyrkan under botgöringstiden, där den botgörande väl fick höra predikan men gå ut före nattvardsgången. Och det tredje undantaget gällde de stora stora skamstraffen, som att stå naken eller vara järnslagen. Dessa skulle endast komma i fråga, när det gällde de allra grövsta lasterna.

Plikterna/boten skulle alltså sättas till nytta för botgöraren och för andra. Och här möter man väl något av det, som jag tidigare behandlat i frågeställningarna, om kyrkotuktens berättigande. Penitentiariens uppgift var att se till att boten, som syndaren

²⁰³ Den svenska kyrkoordningen, 1571, s. 79.

²⁰⁴ Den romersk katolska fastan utgjordes av en gradering av olika typer av mat – ett utväljande, allt efter graden av fastebot/plikt.

blev ålagd kunde bli till förbättring och det borde ha varit klart positivt, för den det gällde.

Den andliga jurisdiktionen har här en klar medeltida och kanonisk-katolsk prägel, vilket givetvis är ett arv från den kanoniska rättskulturen. Det svärd, som det världsliga regementet egentligen skulle hålla i, kom i många fall att (felaktigt) handhas av reformationskyrkan i Sverige. Jag tänker då bl a på risslitningen, den offentliga självkritiken, barnkvävningen och hotet om lilla bannet, om man inte erlade tiondet. Och man kan försiktigt konstatera, att utformningen av kyrkotukten och genomförandet av exempelvis den uppenbara skriften, i relation till de rent fysiska och psykiska straffformerna - som också förekom, när man hänvisade och dömde målen mellan sig - att det måste ha inneburit en balansgång i juridiskrättsligt hänseende.

6.5 En sammanfattning om indragningen av den andliga jurisdiktionen.

Hade nu Gustav Vasa, Erik XIV och Johan III ställt sig, om inte positiva, så åtminstone tillåtande, till en utvidgad kyrklig jurisdiktion beträffande kyrkotukten och disciplinärenden, så var tendensen en annan hos hertig Karl.

Med utgångspunkt från Västerås- och Örebrobesluten 1527 och 1529 och tillhörande ordnanter, förtogs ingen större förändring i den kyrkliga juridiska kompetensen, annat än att kopplingen till Rom (till curian och påven) upphörde. Guds ord skulle predikas rent och klart och de ceremoniella frågorna skulle ges en evangelisk tolkning.

Laurentius Petri, som fick uppleva alla tre kungarna, svängde i praktiserandet av den lutherska tvåregementsläran, där Ordets ämbete hade *sin* givna uppgift och Svärdets ämbete *sitt*. Å ena sidan var kyrkotukten för honom - under reformationstidens första årtionde - en sak för det världsliga regementet, åtminstone vad beträffar den rent straffande delen och å andra sidan förevisade han redan tidigt en ambivalent hållning i exempelvis diskussionen om vem, som skulle handha den uppenbara skriften.

Med Erik XIV kom ett mosaiskt-teokratiskt ideologiskt tankesätt in i kyrkotukten. I högmålsplaketet 1563 mötte vi de dekalogiska stadgandena hämtade från Moseböckerna. Brytningen med den romersk-kanoniska jurisdiktionen blev uppenbar. Och enbart böter och andra kyrkliga straff för kyrkliga förseelser, kunde nu inte längre komma i fråga vid brott mot tio Guds bud. Det var dödsstraff som gällde, annars kunde straffdomen drabba hela landet.

Förslag om en riktig kyrkoordning lades fram både av Laurentius Petri och av superintendenten Georg Norman under 1540-talet, men inte förrän 1561 förelåg ett nästan slutligt kyrkoordningsförslag. Dock godkändes inte ens detta utan förändringar.

Med Erik såg man en ovilja till privilegieskrivning åt kyrkan av religiösa reformatoriska skäl, och hos Johan fanns oviljan mera som önskan att restituera den romersk katolska ideologin.

Och det var mot Johan III:s rekatoliseringsförsök, som hertig Karl hade att kämpa. Den katolska restaurationen försökte kungen genomföra i övriga riket, men i Karls hertigdöme(-n) pågick reformationen, såsom Laurentius Petri tänkt sig den.²⁰⁵ Beträffande den andliga jurisdiktionen, följde hertigen de reformatoriska grundidéerna.

I källor från Strängnäs (hertigens) stift, daterade före 1585, påträffas inte heller några bötesstraff pålagda av präster. De yttre straff som utdömdes, verkar helt ha utdömts av den världsliga överheten. Vid synoden i Strängnäs 1585 heter det, att "hor och lönskaläger" inte ska tillåtas, utan anmälas till överheten och bestraffas vid "ting och stämma" med ett "politiskt straff", "som Guds lag (sjätte budet) förmäler..., efter vår svenska lagbok om deras straff utom jungfrukränkning intet platt förmäler". Det står också, att ingen ska "komma till sin trolovade piga eller änka, förrän bröllopet är gjort och stått". Straffet skulle bestämmas av överheten, "hos oss utestänges ifrån kyrkan, till dess bröllop står och lovas". Uppenbar skrift skulle sättas, "den som bliver saker till uppenbara laster", och det måste betyda, att man dömts av en domstol. Och sedan ska poenitentiarien anpassa plikten, skriften, "efter som hans sak är".²⁰⁶ Vidare var det hemförsamlingens kyrkoherde, som skulle se till att plikten genomfördes. I hertig Karls stift var alltså den uppenbara plikten beroende av en världslig dom.

Strängnäs-biskopen Petrus Jonae tog 1593 upp frågeställningen, om vad ett kyrkostraff²⁰⁷ skulle vara och vad det innebar. Det gjorde han vid ett prästmötet i Uppsala samma år och vid ett annat prästmötet 1599 i Strängnäs, framhöll en annan, mindre känd, prästvigd lärare²⁰⁸ vid skolan i Örebro, att predikoämbetet både hade en "potestas ordinis" (vigningsmakt) och en "potestas jurisdictionis" (juridisk makt).

Läraren i fråga, Jonas Erixi Maximus, underströk,²⁰⁹ att det fanns en skillnad mellan överhetens och prästämbetets befogenheter. "Potestas ecclesiastica" bestod i fullmakten att predika Guds ord och att bruka nycklarnas ämbete.²¹⁰ "Solo verbo arguit peccatores non stringit gladium", dvs endast med ordet tillrättaföra syndarna och icke slå med svärdet.²¹¹ Längre sträckte sig inte fullmakten.

Medvetenheten om att förhållandena var annorlunda i övriga delarna av Sverige, än i Karls hertigdömen, gjorde att prästerskapet framställde önskemål till hertigen och klagade på att fogdar och ståthållare vid tingen ofta dömde i kapitelsaker och att "jurisdictio ecclesiastica" omintetgjordes och t o m kränktes "i politisk dom och handel".

Man klagade alltså på att den världsliga överheten inte straffade förseelser mot Guds lag eller tio Guds bud och Strängnäspräster begärde därför att åtminstone få bestraffa sådant, som inte var straffbelagt i den världsliga lagen.²¹²

²⁰⁵ Högmässa och nattvardsgång, 1954. Å. Andrén. s. 246 ff.

²⁰⁶ Svenska synodalakter 2 (1909), s. 25 f. och 31.

²⁰⁷ Om norrländska kyrkostadgar (KÅ 1911), E. Linderholm. s. 8.

²⁰⁸ Oratio de sacro ministerio verbi divini. Jonas Erixi Maximus. Cf. även R. Askmark, Ämbetet, s. 28.

²⁰⁹ Ibm.

²¹⁰ Ämbetet, R. Askmark, s. 28.

²¹¹ Ibm.

²¹² Svenska synodalakter 2. s. 29, 31 och 46.

Prästerna ville ha privilegier på andlig jurisdiktion i de mål, som var avskilda från världsliga domar och saker. Vad detta innebar framgår av prästernas ställda krav, nämligen: "alla uppenbara förargelser och laster i människors leverne emot den första och andra tavlan, där världslig rätt försumlig är sådant att straffa" eller rätt att bestraffa sådana synder, som inte ingår i vår svenska lagbok, såsom "gruvliga, stygga eder, dobbel, frånvaro från kyrka, dops dröjsel, dryckenskap, Guds ords uppenbara förtal och bespotteri, lönskaläger etc."

Däremot skulle de världsliga domarna genom ting och lag "utrensa trolldom, svartkonst och annan vidskepelse," dvs bestraffa det, som fanns i gällande lag.²¹³

Hertig Karl ville inte tillmötesgå deras önskingar. I själva verket var ju detta en återgång till den gamla överenskommelsen, till 1439 års Straffordning (*se sid. 22 not 46*), dvs ett skiljande och uppdelande av jurisdiktionen. I sitt svar den 27 maj 1586²¹⁴ framhåller hertig Karl, att prästernas uppgift var att med Guds ord förmana, straffa och undervisa alla, som smädade, lastade och bespottade den kristna läran och de svenska kyrkoceremonierna. Längre sträckte han sig inte. Hjälpte inte detta, skulle det anmälas till överheten, "vilken ock sedan skall med allvar låta komma där böter uppå".²¹⁵ Hertigen hänvisade till gällande KO 1571.²¹⁶

Det är också detta år, som han utfärdar mandatet angående kyrkoplikt för benådade (*aktstycket* med sina mustiga kansliformuleringar är *fotograferat* på s. 3 i denna uppsats). Om de benådade nu inte fullföljde plikten, ställdes de inför hotet, att dödsstraffet kunde exekveras. Detta mandat visar klart att den världsliga domstolen utdömde kyrkligt straff.

Prästerna var angelägna om att få större befogenheter och det framkom vid kyrkomötet i Uppsala 1593. Man fick t o m lagt fram ett förslag för den då regerande kung Sigismund, men han stadfäste aldrig lagen, vilket jag redan berört.²¹⁷

Däremot utarbetades ett förslag vid kyrkomötet 1595, också det i Uppsala. Och detta var då helt avpassat efter hertig Karls, riksföreståndarens, krav. Prästerna skulle enligt detta noga rannsaka om trollkonor, lövjeskor,²¹⁸ hordom, lönskaläger "och andra sådana grova laster", och anteckna fallen och anmäla dem för överheten med begäran "att förtaga och med allvar synden tillbörliga straffa". Hertig Karl förklarade, att prästernas begäran var välbetänkt och att straffet inte skulle utebli.²¹⁹

Följden blev alltså att prästerna skulle tjänstgöra som rapportörer och inte som domare. Den världsliga överheten skulle bestraffa.

²¹³ Ibm.

²¹⁴ Alla riksdagars och mötens besluth. A. A. Stiernman, 1728-43, s. 360 ff.

²¹⁵ Ibm.

²¹⁶ Ibm.

²¹⁷ Svenska synodalakter 2 (1909), s. 66 f., 104, 106 och 425.

²¹⁸ Den andliga domsrätten i Sverige under reformationstiden. Å. Andrén. Ur Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610, red. I. Brohed, 1990, s. 449.

²¹⁹ Svenska riksdagsakter, s. 518 f. och 529.

Det är då ännu mer förvånande, att det är i denna situation, som hertig Karl utfärdar en fullmakt till ärkebiskopen Abraham Angermannus om en generalvisitation i hela riket.

Kanske var det följderna av denna visitation, som blev ytterligare ett skäl till att hertig Karl nästan helt undandrog kyrkan hennes exekutiva jurisdiktion.

Principen: "Ubi non est lex, ibi non est transgressio",²²⁰ dvs där lag icke är, där är icke över/gång-tramp = brott, åberopades under ärkebiskopens visitationresa som ett argument för att prästerna/kyrkan skulle handha den andlig jurisdiktionen men detta ville i princip inte hertig Karl lyssna till. Prästerna hade endast ordet till sitt förfogande och deras uppgift var, att i sista hand utestänga uppenbara brottslingar från nattvarden och församlingsgemenskapen.

Den reformatoriska principen, att det andliga regementet skulle utövas genom ordet och inte genom yttre maktmedel blev konsekvent genomförd av hertig Karl utom i fullmakten till ärkebiskopen Abraham. Samtidigt skärps straffen för brott mot Guds lag under hertigens – senare kungens, regeringstid. Med lagen: Guds och Sveriges lag och Appendix 1608, har den reformatoriska tanken om de två regementena slagit igenom full ut.

Slutligen; i ett mandat av den 7 febr. 1599 inskräper hertig Karl – Karl IX, att ederna var en av de gruvligaste synderna mot tio Guds bud. Det tillkom överheten att å ämbetets vägnar ha uppsikt över dessa liksom andra synder och missgärningar...Svärjande präster skall avsättas, och domarna skall icke tillåta någon i tveksamma fall att "värja sig med Guds den allsmäktiges åkallan".²²¹

De andliga och världsliga jurisdiktionerna blev sammanslagna. Kyrkotukten blev nu en världslig angelägenhet. Prövning av s k andliga mål skulle företrädesvis ske inför världsliga domstolar. Ordets och Svärdets regementen, med luthersk terminologi, blev reglerat och den medeltida romersk-katolska jurisdiktionen hade, med riksföreståndarens beslut, upphört.

7 Räfsten.

7.1 Bakgrunden till Abraham Angermannus räfst.

Under hela den senare delen av 1500-talet hade intresset för kyrkotuktsfrågor accentuerats. Framför allt gällde det vem, som skulle ha jurisdiktionen – kyrkan eller staten?

²²⁰ Ärkebiskop Abrahams Räfst, s 66.

²²¹ Palmskiöldska saml. 103. UUB.

Kyrkan/prästerna ville ha privilegier för att åtminstone kunna handha de kyrkotuktärenden, som inte fanns med i den världsliga lagen. Bl a vilka straff eller böter de skulle ha, som störde gudstjänster eller sällan gick i kyrkan.

Vid kyrkomötet i Uppsala 1593 var man tämligen ense om en strängare kyrkotukt och att denna kyrkotukt "till själva grunden"²²² redan var författad i 1571 års KO.²²³

Privilegieförslaget, som utarbetats i samband med nämnda kyrkomöte, blev aldrig stadfäst av kung Sigismund. I stället utarbetades ett förslag till prästerna, vilket innebar att de skulle rapportera de grövre lasterna till överheten. Lasterna, det här var fråga om, gällde rannsakan om trollkonor, lövjerskor, hordom och lönskaläger.²²⁴

Överheten skulle sedan se till att de bestraffades. Detta var också helt i enlighet med hertig Karls politik, vad gällde den andliga jurisdiktionens kompetens, en klart exekutiv-juridisk skiljelinje. Kyrkan skulle inte ha kroppslig, fysisk makt, utan i enlighet med reformationstankarna skulle hon straffa 'sine vi corporale', dvs utan kroppslig makt eller utan makt över kroppen.

Men frågan om en genomgång av det andliga tillståndet i landet hade på grund av den tilltagande osedligheten uppkommit vid flera tillfällen allteftersom. Behovet av en generalvisitation var därför inget nypåkommet. Tankarna hade framförts till kung Sigismund vid riksrådet 1593. Vid behov skulle det hållas "en almenligh mynnigh visitation öfver hela riket af erchebiscopen och academien i Upsale", och där skulle även representanter för den världsliga myndigheten finnas med.²²⁵

7.2 Hertig Karls fullmakt till ärkebiskop Abraham.

Rapporteringskyldigheten, som i praktiken innebar ett brytande av bikthemligheten för prästerna och som utarbetats vid kyrkomötet i Uppsala 1595, två år efter diskussionen om en strängare kyrkotukt, var precis det, som hertig Karl tänkt sig. Han ville bilda sig en uppfattning om tillståndet i landet och man kan se denna önskan som utgångspunkt till den fullmakt, som han utfärdade till ärkebiskopen. Tanken på en visitation var, som sagt, inte ny.

I fullmakten, daterad till den 15/12 1595 läser man om orsaken till visitationen och hertig Karls egen motivation; om hur "somliga saker", blir nedtystade med mutor och på grund av släktskapsband: "en part elliest straffuet vndkomma"...,"hvaruthaff förorsakas, at synder och misgerning så taga öffuerhanda och strafflöst affgå, at gud almectig warder at senda sit harda straff öffuer oss alla..."²²⁶

"Så ähr nu then Ährwyrdigaste wällärde man Erkiebiscop Abraham Fulmacht och

²²² Svenska riksdagsakter, 3, s. 89.

²²³ Svenska synodalakter 2 (1909), ss. 25 f. och 31 samt s. 66 f., 104, 106 och 425.

²²⁴ Svenska riksdagsakter, s. 518 f. och 529.

²²⁵ Svenska riksdagsakter 3, s. 223 och 425.

²²⁶ Ur Carolus fullmakt, s 205 f., ur Ärkebiskop Abrahams Räfst, efter originalakterna, Kyrkohistoriska föreningen, 1901, IV:1, Otto Holmström.

tilstånd giffuit ath hålla en General visitering öffuer hela riket i alla landzender wthi huilken visitation huar biscop vthi sith stiftt, såsom i Wpsala Förening förmäles, med tilbörliq trohet och flijt fölgactig och biständig wara skal.”²²⁷

Enligt fullmakten skulle ärkebiskopen undersöka prästernas nit i ämbetet och underrätta hertigen om någon avvikit från landets religion.²²⁸

“Om andra saker och misgerningar som efter werdzlig doom vnder kyrkio aga och straf böör sådana bliffua holdne och han och them sådant förestelle och intit anseende hafva till Personen hög eller låg fatig eller Rijk, Prest eller leckman. Huarföre..., theslikes Heridzhöfdinger, Krigsbefell, Fougdar och alle andre, ath the wtji sådana saker ähre välbemälte Ährchiebiscop med trolig hielp biständige, ther sådant kan behöffuas, och aff honom fordrat warder,...”²²⁹

Hertigens (*helfigur av Karl IX, se sid. 4*) fullmakt gav således ärkebiskopen en obegränsad befogenhet både över kyrkan-/biskoparna/prästerna och församlingsborna, men dessutom skulle de världsliga myndigheterna, vilka skulle åtfölja honom, vara honom behjälpliga, om det “aff honom fordrat warder”.

Abraham Angermannus makt kom alltså att bli oerhört stor och han utnyttjade den.²³⁰ Vi ser det alltför tydligt i de räfstprotokoll, som han själv lät föra.

7.3 Räfsten.

Räfsten eller “general visitering”, som den kallades i fullmakten, inleddes med en cirkulärskrivelse till samtliga kyrkor i Skara stift.²³¹ Cirkuläret skulle uppläsas i kyrkorna och innehöll instruktion om att församlingsborna skulle komma till sina kyrkor en bestämd dag och framföra de klagomål, som kom under kapitlets dom. Prästerna skulle i förväg ha gjort upp ett register på de förseelser, som förelåg och påtala brister.

Förseelserna var: förolämpningar mot den rena religionen, villfarelser, förakt för Guds ord och predikoämbetet, försummelse av kyrkobesök och sakramenten, vidskepelse, svordomar, okunnighet i katekesen, olydnad mot föräldrar, lastbart och otuktigt leverne, dryckenskap, äktenskapsbrott m. m., och präster, som kanske dolde något, kunde mista både tjänst och bostad (gäll), om detta avslöjades i framtiden. Prästerna kunde också framföra klagomål mot varandra.²³²

²²⁷ *Ibm.*, ur Carolus fullmakt, s. 204 f.

²²⁸ *Ibm.*

²²⁹ *Ibm.*

²³⁰ Ärkebiskopens intresse för hela riket sträckte sig också in i skolvärlden. Av ett privilegiebrev av den 15/3 1595 för Uppsala universitet hade han och professorerna rätt att övervaka skolväsendet i hela riket, C. Annerstedt, Olaus Martini. Minnesanteckningar, Sthm 1904, Upsala universitets historia. I Bihang I, s. 32.

²³¹ Daterat Skara 10/2 1596, Inventarium ecclesiae Sveogothorum...Link, 1642, s. 542 ff.

²³² *Ibm.*

Det var meningen att alla sju stiftet i landet skulle visiteras på liknande sätt. Så blev det inte. På grund av visitatorns framfart och en politisk/kyrklig strid mellan hertig Karl och ärkebiskopen, hävde riksföreståndaren fullmakten och det gjorde han redan samma år som ärkebiskopen påbörjat räkningen, alltså 1596.

Från Skara stift i Västergötland begav sig alltså ärkebiskopen till Småland, till Växjö stift och sedan till Kalmar, som då tillhörde Linköpings stift.

I Kalmar höll han visitation den 11 maj 1596 och den 16 maj - efter ett par visitationer på Öland - kom han till Döderhult och under den tiden hann han med 40 församlingar och 335 mål!²³³

Den övervägande största andelen förseelser som togs upp var otuktsmål.

Det var vanligt, att rätt till äktenskapligt samliv följde med trolovningen. Men själva äktenskapets formella del – vigseln – kunde dröja länge. Detta ville man ändra på. Av protokollen kan man utläsa, att ovigda vigdes strax eller vid en avtalad tid lite senare. Det står i protokollet från "Calmar" stad att 15 män," (kvinnorna nämns inte, men vi får förmoda, att det fanns 15 av dem också!)...som hemma vthi staden wore, wigdes strax andra dagen, män thäm andra wart befatat, att, så snart the hem komme, skulle Dominus Pastor Wija thäm. Sådant Ståthålleren samt Bormestere och Rådth beuilliade."²³⁴

Ett liknande förfarande drabbade sju män i Linköpings stad, "Thesze äre owigde: Oluf Skreddare, Hans Dikare, Peer Anderson, Lasze Suartt, Anders Watnåkare, Lasze Skrifuare och Måns i Jfuars gårdh, wigdes strax."²³⁵

Nämnda exempel innebar väl ingen större förändring för de trolovade, som nu blev, vad de i praktiken varit hela tiden. Men för dem, som inte var trolovade och som kanske hade satt barn till världen, var alternativet vigsel eller risslitning. Utan trolovning var ett sådant förhållande att betrakta som otukt. Barnet blev dessutom oäkta.

I Norrköpings stift i Regna socken står det om Hans Smedtt, hur "han hafwer belägrat en quinna och hafue the båda suttit i fängelse och han bött sine penningar, och vill ingen ächta huarandre. Han skall göra en lååsz till Daxberga kyrkio, män hon sleet risz 15 slagh, och om dhe kome igen, slita risz för 6 kyrkedörar."

Här ser vi en fängelsedom, plus böter och risslitning och en villkorlig dom om risslitning framför sex kyrkdörar, i fall de återvände till socknen.

När det gällde horsbrott, så utdömdes i regel risslitning en gång. De gånger som det utdömdes två risslitningar, var i regel vid otukt i förbjudna led eller horsbrott med fler än en; således: "Pelle i Rinckaby hafwer giort 2 hoor (alltså dubbelt hor), han skall till

²³³ Abraham Angermannus, En biografisk studie, 1946, R. Ohlsson, s. 275.

²³⁴ Ärkebiskop Abrahams Räfst, efter originalakterna, Kyrkohistoriska föreningen IV:1, 1901, utg. av O. Holmström, s. 20.

²³⁵ Ibm. s. 159.

tingz, och slete både quinnornar rijsz och vnderginge kyrckiostraf därföre.”²³⁶

Likaså hade kusinerna Braued och Peer belägrat samma kvinna, men först ville Braued inte tro att Peer hade varit hos samma kvinna, och när han sedan gift sig med henne och fått reda på sanningen, “körde han henne ifrån sigh igen”.²³⁷ Vidare förtäljer protokollet att kvinnan “länder till werdzlig dom”. Peer (Pelle) ska “slita rijsz. Huadh Bräuuedh belangar, kan man intedh suara, förän han ähr försonat hoos werdzlig dhom.”²³⁸

I Huena socken (i Aspelands härad) står om Lasze Kärby, som “gjiort dubbelt hoor och hafwer hållit sigh ifrån Gudz försambling i ett åhr. Desse både slete risz, han 39 slagh och hon 15 slagh.”²³⁹

“Anders i Gatu” (Järnsås socken i Jönköpings stift) gjort hoor. Han slet risz 30 slagh. Och dän quinnan, han hafuer gjort hoor mz, hafuer tilförne gjort hoor mz 4 gifta män.

Hoon sleet risz 39 slagh och 5 ämber want och föruistes stichted, och om hon kommer igen, öfuerantuardas werdzlig öfuerheet.”²⁴⁰ Straffet för kvinnan med överösning av i det här fallet 5 skopor/ämbar vatten, var otvivelaktigt en reningsprocedur.

Vidskepelsen kommer också till uttryck i protokollen. I samma socken blev Elin i Nybrohult dömd till 25 slag för att hon signat för “tannewerck och torskabeeth, huafuer lärt vtaf sin faarfader, en gammel munkä präst.”²⁴¹

Av protokollen kan man utläsa att ärkebiskopen inte var så sträng mot signerskor, som man kanske kunde tänka sig, utan en del blev helt skonade från straff om de lovade bättring. Det finns således exempel på mildhet också!

I Högbo socken på Öland hade Kirsten Simon Mårtens i Sandby läst över sig själv för sin tandvärk, men eftersom ingen kunde bevisa att hon brukat sådana läsningar mot andra, så skulle hon slippa mista rygghuden och undgå världsligt straff. Båda prästerna i församlingen var hennes löftesmän. Till åminnelse gav hon 1 d (mark) till domkyrkan.²⁴²

De kyrkliga påföljder som utdömdes blev oftast genast exekverade, fastän man förväntade ett utslag från den världsliga rätten, “huru snart dät blifuer försonat hoos öfwerheten”.²⁴³ Detta gjorde man för att så snart som möjligt kunna upptas i församlingen. Församlingsgemenskapen var nämligen mycket viktig – och en brytning i det sociala nätverket och kontakterna kunde få förödande konsekvenser både kroppsligt och särskilt andligt, trodde man. Detta gällde bl a för de omtalade kusinerna Braued och Peer, som hade belägrat samma kvinna. Braued fick sina 25 slag (för sin ålders skull) och kvinnan 39 *här och nu* och sedan 39 till utanför sin sockenkyrka, där de sedan skulle

²³⁶ Ibm. s. 14.

²³⁷ Ibm., Ärkebiskop Abrahams Räfst, s. 14.

²³⁸ Ibm.

²³⁹ Ibm. s. 80.

²⁴⁰ Ibm. s. 109.

²⁴¹ Ibm.

²⁴² Ibm. s. 39.

²⁴³ Ibm. s. 14.

göra uppenbar plikt inför församlingen.²⁴⁴

Snabbheten, det underliggande godtycket och den uppenbara bristen på fullständig och objektiv genomgång av dessa abrahamska kyrkotuktsmål förevisar en själv-tillräcklighet, som man bara kan förvånas över.

Vid en genomläsning av protokollen märker man, hur långt ifrån den lutherska och reformatoriska tankegången man kommit, vad gällde de andliga regementets egentliga uppgift. Men med Abraham Angermannus räfst visas också, att kyrkotukten inte kunde upprätthållas endast genom att förkunna Guds ord. Verkligheten krävde andra medel.²⁴⁵ Räfsten upplevs dessutom närmast som ett jesuitiskt handlande. Ändamålet att styra människorna i församlingen gjorde, att man tillät sig använda vilka medel som helst för att uppnå sina syften och detta syfte skulle då vara; `syndfria´ församlingar.

Om man framhåller hertig Karls intension, att straff och domar skulle handhas av de världsliga myndigheterna och inte av kyrkan, kom räfsten att visa både på misstron mot att det andliga regementet skulle klara av sin uppgift `sine vi corporale´,²⁴⁶ men också visa på att det moraliska tillståndet i landet krävde extraordinära insatser.

Den här räfsten var ingenting annat än en sanktionerad terror. Förmodligen kan man inte i sin vildaste fantasi föreställa sig hur ingripande och kränkande detta måste ha upplevts av dem som drabbats.

Överhetens mer eller mindre uttalade önskan, att styra över människans sätt att leva, göra och tänka, var ingen ny företeelse i historien. Och kyrkotukten, både i händerna på kyrkan och den världsliga överheten visade, att man önskade forma och bestämma över människans existensiella och fysiska sätt att leva.

7.4 Ett uppmanande och utmanande svar.

I kap 3 under punkten 3.1. Kyrkohistorisk bakgrund (tredje stycket), hävdade jag, att bibelcitatet utgjorde den egentliga ramen för kyrkotukten: “Om din broder har gjort dig någon orätt, så gå och ställ honom till svars i enrum. Lyssnar han på dig, har du vunnit tillbaka din broder.” Och i *not 17 sidan 14*, under samma framställning, citerades första sidan på 1571 års Kyrkoordning: “Låter all ting ährliga och skickeliga tilgå”, dvs `Låt allt ske värdigt och med ordning´.²⁴⁷

Detta kan och bör ställas i relation till den fråga, som Petrus riktade till Jesus lite längre fram i nämnda Matteuskapitel och på det svar, som Petrus fick: “Herre, hur många gånger skall min broder kunna göra orätt mot mig och ändå få förlåtelse av mig? Så mycket som sju gånger? Jesus svarade: Jag säger dig: inte sju gånger utan sjuttiosju

²⁴⁴ Ibm.

²⁴⁵ Abraham Angermannus, En biografisk studie, 1946, R. Ohlsson s. 283 ff.

²⁴⁶ Ibm.

²⁴⁷ Matteusev. 18:15, resp. Paulus 1:a brev till Korinthierna, 14:40.

gånger”²⁴⁸.

Uppenbarligen så borde den medeltida och reformatoriska kyrkotukten handlat om så mycket mera än enbart kyrkliga och världsliga lagar och förordningar. Det borde ha omfattat en värdig människosyn, med förlåtelse, empati och integritet till livets alla delar och respekt för andra, i ett socialt fungerande samhälle. Det skulle handlat om en kyrka utan kyrkotukt, i *den* meningen, som denna uppsats visat exempel på.

8 Avslutning.

8.1 Analys.

Betraktar man föreliggande uppsats och redogörelse om kyrkotukten i Sverige, ser man, att både den kanoniska och världsliga rätten härstammar från den s k europeiska rättskulturen.

Av denna rättstradition blir det då först den `världsliga' delen, som man uppmärksammar. Dvs den rätten, som från början utvecklats från lokala och sedvanerättsliga traditioner i vårt land. Och denna lokal- och sedvanerättsliga förekomst, samlas småningom upp i landskap- och stadslagar, i additamenta och andra tillägg. Och man gör det för att skapa enhetlighet i lagstiftningen och i riket. De förkristna vederlagstänkandet vid straffutmätningen, såsom bot i form av böter och annan förvandlande straffsättning vid mindre grova brott, präglade generellt lagstiftningen före det romersk-katolska och kanonisk-juridiska intåget i vårt land. Enkelt uttryckt, så var det ättesamhällets regler som gällde före Sveriges kristnande, även då det handlade om tukt och sedlighet.

Den andra s k kyrkliga delen av denna rättskultur är den, som kom med kristnandet. Under 1200-1500-talen präglas rätten av influenser från den kanoniska, dvs den romersk katolska kyrkans juridiska ideologi. Genomslaget var enormt, vilket man kan se av våra respektive landslagars kyrkobalkar. Jag skulle t o m vilja hävda, att den till stora delar innebar ett direkt undanträngande av den lokalt präglade traditionella rätten, där vederlag i form av penningar utgjorde det dominerande straffet. Orsaken till detta kan man söka dels i kyrkans ställning i landet (bikt tvång, kyrkogångs- och nattvardsplikt, husförhör, kyrkliga skolor, osv), dels i utbildningsvägarna för de blivande prästerna. Universiteten styrdes av den katolska kyrkan. Det var endast *prästvigde* lärare som fick undervisa; ett förhållningssätt, som praktiserades även vid svenska universitet ända in till vår tid, oavsett vilken fakultet de undervisade vid.

Kyrkans regelverk och ideologi påverkade alltså den världsliga lagstiftningen p g a hennes ställning i staten och bland medborgarna. Och de rättsgrundsatser, som den kanoniska rätten införde, grundades från början på det evangeliska budskapet, men i händerna eller snarare, i hjärnorna på kyrkans ledare (dvs främst biskoparna och de högre dignitärerna/professorerna) utvecklades en kompletterande juridisk praxis, ett -skulle man kunna säga- utfyllande regelskapande för uppkomna behov. Detta gällde den sociala

²⁴⁸ Ibm. (Matteusev. kap.18) verserna 21 och 22.

regleringen av människans sätt att leva, dvs kyrkotukten.

Kyrkans makt utsträckte sig till en detaljreglering - med stundtals häpnadsväckande uppfinningsriktighet - och en förmåga att styra varje liten del av det mänskliga livet i Guds namn.

I reformationens tidevarv i Sverige, som jag i det här sammanhanget anser omfatta hela 1500-talet med början från Gustav Vasa, var det genomgående frågan om, huruvida kyrkan eller staten skulle ha jurisdiktion över den enskildes sätt att leva. Var fanns skiljevägen mellan andlig och världslig jurisdiktion? Och fanns den överhuvud taget?

Före reformationen var kyrkotuktsfrågorna självfallet ett andligt problem och behandlades huvudsakligen av andliga domstolar. Men i och med den lutherska tvåregementsläran var konflikten uppenbar. Kyrkans uppgift var att enbart straffa med ordet och den världsliga rätten med svärdet. Vem skulle segra i den dragkampen?

För att riktigt förstå konfliktsituationen, måste man ha klart för sig att kyrkan och staten blev *ett*, i och med reformationen. Den lagstiftande makten innehades av kronan, av Kungl. Maj:t, samtidigt som kyrkan föll tillbaka på en fungerande kanonisk rättslig praxis.

Kyrkotukten präglades under undersökningsperioden av en diskussion om *var* jurisdiktionen skulle ligga. Enligt reformatoriska grundsatser skulle Guds ord predikas rent och klart och de rättsliga, i det här fallet kyrkotuktsärendena, skulle överlämnas till de världsliga myndigheterna. Kyrkan önskade privilegieskrivning åt sig själv för att få fortsätta handha kyrkotukten, men staten gick inte med på detta i längden.

På motståndet från staten och statens ovilja till kyrklig privilegieskrivning, svarade kyrkan med krav på samlad lagstiftning i form av en kyrkoordning, som också slutligen blev utformad och stadfäst.

De båda disciplinärätterna blev under reformationsårhundradet en enda jurisdiktion, med en del undantag. Från att ha varit en disciplinär rätt, riktad mot *en enhet* dvs hela församlingen, blev den en jurisdiktion, som enbart utpekade en *enskild* 'syndare'. Den världsliga rätten kom med tiden att överta allt fler av de andliga målen och det var också logiskt, eftersom en stat knappast kan fungera med två straffrättsystem. Dock finns ett undantag: rätten att skilja präst från prästämbetet, tillkommer än idag enbart Domkapitlet i resp. stift.

Regleringen av kyrkotuktsfrågorna blev dock under undersökningsperioden en kompromiss. Mindre grova brott inom kategorierna; sedlighet, äktenskap, samlevnad, uppförande och ordningsfrågor, fick kyrkans biskopar och kapitlet fortsättningsvis döma i med en officiell kontrollfunktionär, en penitentiarius publicus, som exekutor.

Grövre brott, som angavs i 1571 års KO och i olika kungliga och furstliga mandat, skulle först dömas av världsliga domstolar, för att sedan kryddas med tillägg av uppenbar skrift, risslitning, pilgrimsresor, järnslagning, vattenösning och exkommunikation.

För att kyrkotukten skulle bli så effektiv som möjlig, fanns det en anmälningsplikt, som verkade åt båda hållen. Motivationen för detta var, att syndaren måste finnas och

bestraffas, annars kunde hela landet drabbat av Guds straffdom. Här ser vi det kristnade riket: Sverige.

Kyrkotukten blev därför till en del dubbelreglerad i vårt land. Den återfanns både i den världsliga och andliga rätten.

Den teoretisk-teologiska skiljevägen för kyrkotuktsärenden finner vi redan med tvåregementläran, men den egentliga brytningen kommer inte förrän med hertig Karl – Karl IX.

Orsaken till att kyrkotukten fick en sådan dominerande plats i samhällslivet, kan man också söka i det faktum, att kraften i den medeltida kanonisk-rättsliga strukturen inte kunde förändras på kort tid. Den andliga jurisdiktionen, kyrkan, var en verksam och fungerande del av den enskildes vardagsliv. Normerna, vilka man skulle leva efter och förbudena, hur man inte fick leva, hade kommit med kyrkans budskap och med den kanonisk-rättsliga lagstiftningen. Med sin av staten givna makt, både rättlig och andlig, hade kyrkan, med den tidens människosyn, vad gällde personlig frihet och integritet, inga svårigheter att fullfölja kyrkotukten. Visserligen ville hon själv utföra den, men det blev inte så.

8.2 Kommentar.

Kyrkotukten var egentligen från början en from önskan om ordning och reda i församlingarna och i samhället. Det var karitativa föreskrifter, som emanerade från evangeliets huvudperson. Men i händerna på personer, dvs omnämnda enväldiga regenter, biskopar och andra, vilka vi idag skulle kalla ideologiska fanatiker, blev omsorgen om det kristna församlingens liv, det sociala umgängesreglerna, en missriktad nitisk och ondskefull lagstiftning. Kyrkotukten blev en reglerad och till delar en illvillig hämndlagstiftning, som byggde på en mosaik-teokratisk rättsordning, som hade föga eller inget att göra med empati och det evangeliska kärleksbudskapets verkliga omsorg.

Utslagsmekanismerna fungerade med samma dignitet som de förkristna fredlöse- och biltogsbegreppen.

Jämfört med kyrkans exkommunikation och upprättelsemöjligheten, så var det kanske något lättare att återanpassas i församlingens gemenskap, än enligt edsöreslagstiftningen, men likafullt var återförandet – inledningen - en offentlig sak. Det förstnämnda; beroende på kungens nåd och målsägandens eftergift och offentliggörandet vid tinget och det andra; genom uppenbar skrift i hela församlingens närvaro. Förnedringen och mindervärdigheten var påtaglig vid båda förfaringssätten.

Förbättringsinstitutet i form av penitentiariens lagstadgade skyldighet att med bl a bibelcitat tala vänligt och uppmuntrande till den skriftande, kan inte ha uppvägt skammen i en pågående offentlig föreställning, där just den, som behövde omsorg och kärlek, var

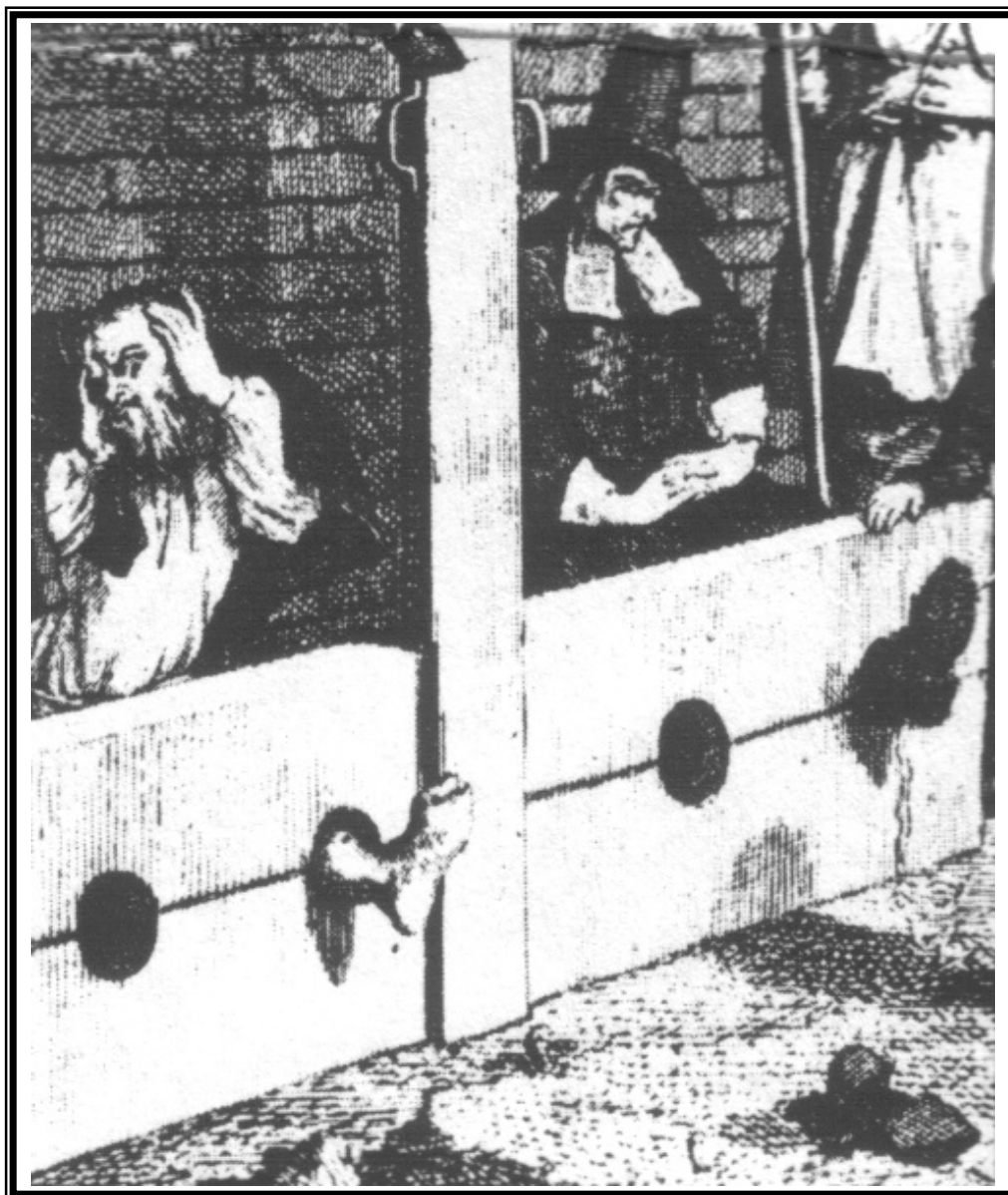
huvudrollsinnehavaren.

På liknande sätt måste det ha förhållit sig med nådeinstitutet eller bristen på nåd. Visserligen gällde nådeinstitutet för grövre brott, som oftast betraktades som högmålsbrott och som därför enligt tidens syn förtjänade dödsstraff, men likväl tycker vi i dag, att det förefaller inskränkt och härresande att döma en person som svurit, förbannat eller påståtts ha utövat trolldom, till döden.

Det finns dock en logisk tanke i detta, en tanke, som har sitt ursprung från tiden man levde i. Allt i samhället var genomsyrat av kristna värderingar. De teokratiska veder-gällningsteorierna gällde som lag och de måste följas om landet skulle undgå Guds straff. Teorierna om att man måste möta upp på de kyrkliga kraven för en rättfärdig stat, en rättfärdig konung, en Rex Justus enligt Guds krav, gjorde att kyrkotukten blev en självklar del i samhället.

Men likväl är orden, om `att förlåta sjuttiosju gånger´, såväl som att `allt vad ni vill att människorna ska göra mot er, det ska ni också göra mot dem´, långt ifrån den egentliga meningen med kyrkotukt. Den praktiserade, verkliga kyrkotukten kom att ligga långt ifrån den urkyrkliga och bibliska intensionen.

(Bilden nedan på en kyrkstock är hämtad från ett uppslagsverk; kan manne den ene av de båda stocksittarna – med tanke på kläderna – vara en präst...eller möjligen en jurist?)

Litteraturförteckning:

- Andrén. Å. - Den andliga domsrätten i Sverige under reformationstiden, red.. I. Brohed. 1990. Reformationstidens konsolidering i de nordiska länderna, 1540 – 1610, Universitetsforlaget, Oslo, 1990. Fr o m sid. 436.
- Högmässa och nattvardsgång. 1954.
- Kyrkomötet 1572 och kyrkotukten. Fr o m sid. 223, ur Investigatio Memoriae Patrum. Editor: Pentti Laasonen, Societas Historiae Ecclesiasticae Fennica, Helsinki, 1975.
- Prostämberet och kyrkotukten i Sverige under reformation och ortodoxi. Opublic. undersökning hos författaren i Uppsala, 157 sidor.
- Anjou. L. A. - Signum N 1722. Svenska kyrkans historia ifrån Upsala möte 1593..., 1866.
- Annerstedt. C. - Olaus Martini, Minnesanteckningar, Sthlm 1904. Uppsala Universitets historia I. Bihang I.
- Almquist. J. E. - Ur Svensk Juristtidning, 1962. Reformatorn Olavus Petri och ärelöshetsbegreppet, Uppsalastadgan av den 29 juni 1538, ss. 354-363.
- Tidelagsbrottet, 1926.
- Askmark. R. - Ämbetet i den svenska kyrkan i reformationens och ortodoxins och pietismens tänkande och praxis. Lund 1949.
- Berg. G. - Bidrag till den inre stadsförvaltningens historia 1893.
- Bratt. I. - Glimtar ur 600 års kriminalhistoria, AB Grafisk Press, 1994. Teckningen på sidan 22.
- Carlsson. L. - De medeltida skamstraffen, Rig. 1934, LUB, tidskriftsavdelningen.
- Grauers. S. - Nya Lödöse tänkeböcker, Gtbg 1923.
- Gratianus. J. - 1150-talet, Gratianus Dekret.
- Gregorius av T. - C:a 538-594. Biskop och historieskrivare.
- Hafström. G. - Den svenska familjerättens historia, 1965, Lund.
- Kyrkovärdarna, Upplands kyrkor – Konsthistorisk vägledning, Del VII, red. Ingeborg Wilke – Lindqvist, Uppsala 1960, Wretmans boktryckeri.
- Holmquist. Hj. - Svenska kyrkans historia III:1, Sthlm, 1933.
- Holmström. O. - Ärkebiskop Abrahams Räfst, efter originalakterna, utg. 1901.
- Häthén & Modéer. - Tre rättshistoriska temata. Studier i europeisk, främst svensk rättshistoria, Läromedel för teoriterminen, ht 93.
- Jägerstad. H. - Hovdag och råd under äldre medeltid, 1948.

Forts. från föregående sida:

- Karl IX. - Catechismus heller rätt christeligh kennedom om
våre christelige troos nödhörfteligeste artikler, 1604,
Kungliga Biblioteket, Sthlm.
- Kjöllerström. S. - Den svenska kyrkoordningen 1571, Lund, 1971.
- Guds och Sveriges lag under reformationstiden,
Bibliotheca Theol. Practicae 6. Gleerups förl.
- Svenska Kyrkans Historia, Svenska förarbeten till
kyrkoordningen av år 1571, innehållande bl a
Vadstenaartiklarna 1552, Diakonistyrelsens förl.
- Johan III och Kristi lekamens fest, Lund, 1955.
- Kyrkolagsproblemet i Sverige 1571-1682, 1944.
- Den Kyrkliga lagstiftningen i Sverige, Ur Praktisk
Teologi, utg. av S. Kjöllerström, Gleerups förlag.
- Larsson. L. - Stockholms stads tänkebok, 1524-29, Lund 1929.
- Linderholm. E. - Om norrländska kyrkostadgar (KÅ 1911).
- Lundström. H. - Undersökning och aktstycken, 1898.
- Maximus. J. E. - Ur Oratio de sacro ministerio verbi divini
anno 1599, Strängnäs domkapitels arkiv.
- Olrik. A. - Danmarks gamle Folkevisor VI, Kbhvn, 1895-98.
- Persson. R. - Johan III och Nova Ordinantia, 1973.
- Rudbeckius. J. - "Kyrkiostadgar för Westerås stift", utg. av
Kyrkohistoriska föreningen II:1.
- Schmedeman. J. - Kongl. Stadgar/Förordningar, Bref och Resolutioner,
från År 1528 in till 1701, utg. av J. Schmedeman.
Stockholm 1706. Jur. fakultetsbiblioteket, Lund.
- Schlyter. C. J. - Additamenta, s. 398 ff, ur Codex iuris communis
Sueciae Christophorianus, Lund 1869, Berlinska
Boktryckeriet, Jur. fakultetsbiblioteket, Lund.
- Stiernman. A.A. - Alla riksdagars och mötes beslut, 1728-43.
- Tacitus. C. - C:a 55-120. Ur Germania.
- Tamm. D. - Romersk rätt och europeisk rättsutveckling, Sthlm, 1993.
- Thomson. A. - Barnkvävningen, Lund, 1960.
- Thyselius. P. E. - Handlingar rörande Sveriges inre förhållanden
under konung Gustaf I, 1-2, 1841-45.
- Östman. N. - De förlorade tänkeböckerna 1530-39, S:t Eriks
Årsbok, 1931.

Kompletterande källor samt upphovsrätt.

Litteraturförteckningens författare samt av undertecknad
ref. källor.

- Additamenta,
Bibeln, - i Kristoffers landslag, se Schlyter i litt. förteckn.
- Gamla Test., efter revision av 1917 års
översättning, Nya Test., efter Bibel-
kommissionens översättning 1981, Verbum.
- Gustaf I, - Gustaf den förstes registratur, 1-29, 1861-1916
(Handlingar rörande Sveriges historia, Ser. I).
- Inventarium ecclesiae
Sveogothorum...Link. 1642, - daterat Skara 1596.
- Kristoffers landslag, - LUB.
- Magnus Erikssons landslag, - Rättshistoriskt bibliotek 6:e bandet, 1962,
Nordiska bokhandeln, Sthlm.
- Palmskiöldska saml., - 103. UUB.
- Riksregistraturet, - Riksarkivet.
- Straffordning 1439, - Additament till högmålsbalken av 1608
års lag.
- Svenska riksdagsakter, - I: 1-3, 1521-1718.
- Svenska synodalakter, 2, - 1909, (samlade och utg. av H. Lundström,
del 1 och 2, 1908-09).
- Uplands-lagen, - Corpus iuris sueo-gotorum antiqui, utg.
af C. J. Schlyter, 3, 1834.

Upphovsrätt.

*Mångfaldigande av denna uppsats, helt eller delvis, är enligt lagen om upphovsrätt
förbjudet utan medgivande av författaren. Förbudet gäller varje form av mångfaldigande
genom tryckning, kopiering bandinspelning etc.*

Efterskrift.

Ett intressant och kanske inte så ofta omnämnt institut, har sedan 400-talet funnits i kyrkan vid sidan om de rent andliga ämbetena, och det är: kyrkovärdsintitutet eller kyrkovärdsämbetet. Församlingen leddes av prästen och två kyrkvårdar.

Dessa, av församlingen valda representanter, kallades och kallas för kyrkvårdar eller kyrkovårdar. Genom kyrkans alla århundraden har det enbart varit män, som utsågs till kyrkvårdar.

Det är först under senare delen av 1900-talet, som kvinnor kunde utses till kyrkvårdar. Nu för tiden är det mycket vanligt med en blandad kyrkovärdsgrupp i varje församling. Tendensen nuförtiden är, att alltfler kvinnor utses till kyrkovårdar.

Urkyrkliga källor talar om *defensores* eller *tutores ecclesiae*, dvs kyrkans försvarare, vårdare eller företrädare. Även *advocati ecclesiae* omnämns. Och just titlarnas betydelser ger oss en bild av deras uppdrag.²⁴⁹

I Frankrike omnämns de på 500-talet som; *marguillers* = kyrkvårdar och de hade hand om kassorna vid kyrkobyggen och liknande.²⁵⁰

I England kallas de på 1000-talet för *custodes bonorum* (egendomsvårdare) eller *procuratores ecclesiae* (kyrkans företrädare); jämför nutidens engelska churchwardens.²⁵¹

De två första svenska kyrkvårdarna, som det finns belägg för i svenska rättskällor, återfinns i den s k Forsaringen.²⁵² Denna var en stor smidd järnring, som fanns på en nedriven medeltidskyrka i Forsa i Hälsingland.

Ursprungligen hade den suttit på Högs kyrkodörr. Denna kyrka låg i närheten av det som vi känner, som det gamla Uppsala-öds-godset i Hög.

Forsaringens (*bilden*)²⁵³ inristningar visar ett böteschema för diverse kyrko-(frids)brott. Så och så många ören silver skulle man böta,²⁵⁴ om man t ex hade vållat mässfall eller vanhelgat kyrkan.

Där återfinns också en straffsats, som stipulerade en lindrigare form av bannlysning om man gick in i kyrkan, när man var satt i `förbud`.

De båda kyrkvårdarna, som förmodas ha fått ristningen utförd, hette Anund i Tåsta och Ofeg i Hjortsta. De båda byarna ligger i Högs socken.

Forsaringen

²⁴⁹ Kyrkvårdarna, G. Hafström, s. VII.

²⁵⁰ a.a.

²⁵¹ a.a.

²⁵² a.a. s. VII f.

²⁵³ a.a. s. XXIV.

²⁵⁴ a.a. s VIII.

Men givetvis omnämns kyrkvårdarna också i landskapslagarnas kyrkobalkar. I äldre Västgöotalagens kyrkobalk, den 10:e flocken, omnämnes kyrkvärden som *kirkiudroten*²⁵⁵ och i dito yngre, 65:e flocken, stadgas hur dessa kyrkvårdar, tillsammans med prästen, årligen och senast på påskdagen, skulle göra räkenskap inför hela socknen och kräva in skulder. Fanns det då någon, som inte kunde gälda sin skuld, kunde han gå miste om nattvarden. Kyrkvårdarnas uppgift var alltså att söka upp den skyldige och om han höll sig undan och inte kunde anträffas, skulle i stället den, som bar husnycklarna bli satt i förbud. Det kunde bli hustrun eller det äldsta hemmavarande barnet (sonen).

Det tredje alternativet vid dessa indrivningsärenden var, att även kyrkvårdarna kunde bli satta i förbud; nämligen, om de inte fullföljde sina åligganden, som kyrkans ekonomiska torpeder. Deras rättsliga befogenheter omfattade t o m en utsökningsrätt mot den församlingsbo, som exempelvis vågade undandra sig sina dagsverken till kyrka eller kyrkogård.²⁵⁶

Man kan läsa om just detta i en anteckning till den yngre Västgöotalagens kyrkobalk (III 92):²⁵⁷

“Den som försummar dagsverke
vid byggande av kyrkogård
stapel eller klocktorn
böte en öre därför
och två ören för lass,
om han stannar hemma.
Och kyrkovårdarna
må utsöka utan dom.”

Kyrkvårdarna hade uppenbarligen en rättslig ställning i församlingen och tydligen också ett ekonomiskt ansvar.

Ett belägg för detta finns bl a i Östgöotalagens kyrkobalks 2:a flock, där det stadgas hur det ska förfaras rättsligt, om det blir tvist om prästens underhållsjord. Frågan var huruvida inkomsterna från jorden skulle gå till sockenkyrkans underhåll eller till prästens utkomst. Vilken, som nu skulle vara målsäganden, kom ju an på vem som stämde vid tinget, men parter var präst och kyrkvårdar.

Kyrkvårdarna var alltså socknens ombud. I nämnda flock kallas kyrkvärden för *‘kirkiu gömari’*. Sockennämnden (närmast byrådet) ska därefter *‘värja’* jorden, dvs antingen döma till prästens eller till socknens förmån.²⁵⁸

Då det gällde sedlighetsfrågor enligt samma kyrkobalks 21:a flock, hade församlingsborna en rapporteringskyldighet till prästen. De skulle berätta för honom, om

²⁵⁵ Kyrkovårdarna, G. Hafström, s. IX.

²⁵⁶ a.a.

²⁵⁷ a.a.

²⁵⁸ a.a. s. X.

någon förde ett lastbart leverne.

Prästens uppgift blev då att gå hem till den presumptive syndaren och försöka förmå honom att göra rätt för sig (jämför: att tala honom tillrätta). Hjälpte inte detta, skulle han nästa gång ta med sig kyrkvärdarna för att på nytt, i vittnens närvaro, försöka tala den felande tillrätta.

Nekade den anklagade till påståendena, så skulle han bekräfta sin oskuld med edgång, också det i kyrkvärdarnas närvaro. Brast ha till eden, dvs klarade han inte av att utsäga eden, kunde plikten bli kyrkobot, hans namn kunde nämnas i församlingen (dvs högt i kyrkan) och han kunde få fasteplikt och böter.²⁵⁹

Förfarandet liknar det som vi känner från den kanoniska traditionen. Per Erik Wallén nämner detta i Svensk teologisk kvartalskrift, 1955, sid 193 ff.: "Något om *denuntiatio evangelica* (dvs evangelisk underrättelse) i svensk landskapsrätt".²⁶⁰

Närmast kanske man kan jämföra det med en varning av något slag från präst eller kyrkvärd, åtföljt av ett förbud, kanske sakramentsförbud, men knappast bannlysning.

Redovisningen av förfarandet enligt ovan nämnda 21:a flock i Östgötalagens kyrkobalk, påminner direkt om Matteusevangeliets kap. 18: 15-17(18): "Om din broder har gjort dig någon orätt... osv (se kap 3 punkten 3.1. Kyrkohistorisk bakgrund).

Tillvägagångssättet vid en stämning informerar också Östgötalagens kyrkobalk om. Det skulle ske vid kyrkdörren. Där skulle prästen stå och uppmana den anklagade att göra rätt för sig.

Det intressanta är här, att man inte kom in i kyrkan förrän alla misshälligheter var avklarade, ventilerade och absolverade. Jag tänker på själva platsen för förhandlingen, nämligen utanför kyrkan, precis som Forsaringen var placerad på kyrkdörren – allt skulle vara klart innan man inträdde i helgedomen.²⁶¹

Men även i andra avseenden är förfarandet intressant.

I överförd bemärkelse möter vi detta skärskådande och dömande uppdrag hos 1500-talets penitentiarius publicus, vars uppgifter just var att se till, att den utdömda kyrkoplikten genomfördes utanför kyrkan, innan man gick in.

Och gällde det en anklagad, som kanske tredskades utanför kyrkdörren, så kunde enligt nämnda kyrkobalk, kvalificerade vittnen träda fram och dessa var: kyrkvärdarna!

Kyrkvärdarna hade en särställning i ansvar och tillsyn över församlingsbornas liv och leverne, men deras ansvar gällde också de kyrkliga fastigheterna och dessas inventarier, som jag något berört.

²⁵⁹ Kyrkovärdarna, G. Hafström, s. X ff.

²⁶⁰ a.a.

²⁶¹ a.a. s. XI.

I Tiohäradslagens kyrkobalk (5:3) omnämns exempelvis kyrkovärdarnas (kirkiu drootnae) ansvar för att kyrkklockans upphängningsrep var säkra. Fanns det någon dold (men påtalad) fara, att repen höll på att gå sönder, samt att kyrkvärdarna fått reda på detta, så var det deras plikt, att inom viss tid åtgärda detta.²⁶²

Försummade man tidsfristen och repen brast, när klockaren ringde och han kanske träffades av den, så utkrävdes ansvaret hos kyrkvärdarna. Det stadgas om böter och skyldighet att reparera klockan.²⁶³

För att avrunda kyrkovärdskapets stora betydelse i socknen, vill jag citera ur vår viktigaste medeltida kyrkobalk, Upplandslagens. I första flockens §2 stadgas om plikten att utföra dagsverken till kyrkan och om böter för detta, om man tredskades samt att prästen kunde undanhålla den tredskande Guds lekamen om sockenmännen (vanligtvis kyrkovärdarna) tvekade att lagsöka honom.²⁶⁴

Nu kan hända, att en man
som är jordägande i socknen,
försummar kyrkobygge;
då kunna kyrkovärdarna
taga pant hos honom,
för ett dagsverke fyra penningar,
och lika mycket för ännu ett,
och lika mycket för ett tredje,
och han utgöre dock dagsverkena till
fullo.
Detta kunna kyrkovärdarna
saklöst göra utan dom.
Tredskas någon
och försummar sina dagsverken flera
än tre,
då utgöre han dagsverkena till fullo
och gälde därtill tre marker,
dessa tre marker skola läggas till
kyrkobygget.
Tredskas någon i fråga om sådant,
som rör kyrkobygge och kyrkobil,
må prästen undanhålla honom Guds
lekamen,
till dess han har gjort rätt för sig,
om så är, att sockenmännen ej töras
lagsöka honom.

²⁶² Kyrkovärdarna, G. Hafström, s. XII.

²⁶³ a.a.

²⁶⁴ a.a.